

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTR HAZIRLIĞI MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ZEYNALOVA LALƏ VİDADİ qızı

“Audit xidməti sahibkarlığın növü kimi”

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı : 060409 - “Biznesin idarə edilməsi”

İxtisaslaşma : “ Biznesin təşkili və idarə edilməsi”

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d.,dosent Fərruxov A.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d., dosent. R.Ə.Abbasova

“Biznesin idarə edilməsi”

kafedrasının müdiri:

i.e.n.,dosent M.Ə.Əliyev

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....3

FƏSİL I. AUDİT XİDMƏTİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1.Audit xidmətinin məzmunu və əsas vəzifələri.....6

1.2.Azərbaycanda audit xidmətinin formalaşması və inkişafının konseptual əsasları.....11

1.3.Audit xidmətinin təşkili və yekun hesabatların rəsmiyyətə salınması.....16

FƏSİL II. BİZNESİN TƏSİS SƏNƏDLƏRİ VƏ MALİYYƏ-TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİ ÜZRƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

2.1.Təsis sənədlərinin və nizamnamə kapitalının formalaşmasının auditi.....22

2.2. Əsas vəsaitlərin uçotunun və saxlanmasının auditi.....26

2.3. Aktivlərin uçotu və pul vəsaitləri üzrə hesablaşmaların auditi.....32

FƏSİL III. AUDİT XİDMƏTİNİN BEYNƏLXALQ NORMALARA UYĞUNLAŞDIRILMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Biznesin uçot, hesabat və daxili nəzarət sistemlərinin tənzimlənməsi.....51

3.2.Daxili audit sisteminin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması.....56

3.3. İlkən uçotun və sənəd dövriyyəsinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi.....64

NƏTİCƏ.....73

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR.....79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrdə biznes fəaliyyətinin idarə olunması həm xarici və həm də daxili amillərlə şərtləşən çoxsaylı problemlərin kompleks həllini tələb edir. Əsas xarici amillərə makroiqtisadi vəziyyətin dinamikliyini, beynəlxalq maliyyə-iqtisadi sferada baş verən proseslərin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin artmasını, daxili bazarda rəqabətin güclənməsini, habelə biznesin idarə olunmasının hüquqi sahəsindəki qeyri-müəyyənliyi aid etmək lazımdır. Biznesmenlər üçün qeyri-müəyyənliyin daxili amillərindən biri biznesin həm mövcud vəziyyəti və həm də perspektiv inkişafı haqqında tam həcmdə informasiyanın olmamasıdır. Belə bir vəziyyətdə biznesin idarə olunmasına yeni yanaşmanın formalaşmasını tələb edir. Menecmentin informasiya təminatı sisteminə tələbat artır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində informasiya rəhbərliyi təkcə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək üçün deyil və eləcə də yaxın gələcəkdə xarici və daxili mühitdə baş verəcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq üçün lazımdır.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin həm mövcud və həm də perspektiv problemlərini həll etməyə imkan verən kompleks metodologiya və ona əsaslanan alətin olması vacibdir. Belə adət kimi auditin nailiyyətlərindən istifadə təklif olunur.

Audit idarəetmənin əsas funksiyalarının: planlaşdırma, nəzarət və təhlilin dəstəklənməsi üçün, həmçinin idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün metodiki və alət bazası rolunu oynayır.

Tədqiqatın obyektini. Audit xidməti göstərən təşkilatlar tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Audit xidmətinin səmərəli təşkili üçün əsas vəsaitlərin təhlili mexanizmləri, hesabatların rəsmiyyətə salınmasını tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlər tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas meyarı kimi audit xidmətinin təşkili və yekun hesabatların rəsmiyyətə salınması, təsis sənədlərinin və nizamnamə kapitalının formalaşmasının auditi, əsas vəsaitlərin

uçotunun və saxlanması auditin və müasir biznes idarəçiliyində tətbiq edilən audit mexanizmlərinin və üsullarının təhlilindən ibarətdir. Tədqiqatın vəzifələri kimi auditin tətbiqinin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan audit sisteminin öyrənilməsi, və bank sistemində auditin təşkili üzrə idarəetmə alətlərinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını AKİL çərçivəsində korporativ idarəetmə ilə əlaqədar qanunvericilik bazasının müddəaları, Azərbaycanda auditin təşkili ilə əlaqədar real faktlara və layihə çərçivəsində müştəri şirkətlərlə iş təcrübəsinə əsaslanan nümunəvi tədqiqat materialları təşkil edir. Dissertasiyanın yazılması prosesində sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, məntiqi araşdırma və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Azərbaycan Respublikasının Banklar haqqında qanunu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, Azərbaycan Respublikasının Korporativ İdarəetmə Məcəlləsi, Beynəlxalq Korporativ İdarəetmə standartları mövzuya aid monografiya və əsərlər, internet səhifələri, beynəlxalq səviyyədə tanınan ekspert və müəlliflərin fikirlərinin yer aldığı ayrı-ayrı ədəbiyyatlar, məqalələr tədqiqatın informasiya bazasını təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti.

Tədqiqat işində təklif olunan tədbirlər audit sisteminin təşkili, fəaliyyət risklərinin azaldılması və düzgün monitorinqi üçün böyük imkanlar yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi kimi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müasir biznesdə auditin tətbiqinin nəzəri aspektləri öyrənilmişdir;
- Azərbaycanda auditin xidmətinin formalaşması və inkişafının konseptual əsasları izah edilmişdir;

- Auditin xidmətinin təşkili və yekun hesabatların rəsmiyyətə salınması yolları göstərilmişdir;
- Audit sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində reyting göstəriciləri təhlil edilmişdir;
- Bank sistemində auditin təşkili üzrə idarəetmə alətlərinin qiymətləndirilmişdir;
- Audit sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu: Dissertasiya işi Giriş, 3 Fəsil, Nəticə və Ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I. AUDİT XİDMƏTİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Auditin xidmətinin məzmunu və əsas vəzifələri

Auditor ixtisasının bir neçə yüz illərdən artıq inkişaf tarixi vardır. Hələ bizim eradan əvvəl, təxminən 200-cü ildə Rim imperiyası dövründə maliyyə və məhkəmə işlərini aparən vəzifəli şəxslər dövlət mühasiblərinin fəaliyyəti üzərində nəzarət edirdilər.

Nəzarət xidmətini yerinə yetirən vəzifəli şəxsiərin hesabatları Rimə göndərilir və dinlənilirdi. Belə təcrübə ilə əlaqədar olaraq «auditor» termini yaranmışdır ki, bu da latınca «dinləyici» mənasını ifadə edir.

Amerikada auditor yoxlaması formasında ilk əməliyyat 1631-ci ildə Hollandiyadan ABŞ-ın Plimuta, Massaqusetts ştatına mühasib göndərilmiş və ödənilməmiş borcların vəziyyəti yoxlanılmışdır, Lakin auditin qanunvericilik vətəni Böyük Britaniya hesab olunur ki, 1844-cü ildə şirkətlər haqqında bir sıra qanunlar qəbul olunmuşdur. Həmin qanunlara görə şirkətlər ildə bir dəfədən az olmayaraq xüsusi mütəxəssislər - dövlət etməklə mühasibat əməliyyatları üzrə yoxlamalar təşkil etməli və onun nəticələrini xüsusi hesabatla səhmdarların yığıncağında müzakirə etməli idilər.

Bütün dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, təsərrüfatdaxili iqtisadi nəzarət yeni idarəetmə sistemində mühüm vasitələrdən hesab olunur. Tarixi baxımdan iqtisadi əməliyyatların aparılmasında idarə etmədə nəzarətin böyük roluna həmişə diqqət verilmişdir. Tarixçilərin təsdiq etdiyinə görə insanlar hesabatın müxtəlif formaları ilə 6000 il bundan əvvəl tanış olmuşlar,

Bir sıra fundamental iqtisadi proseslərin həllində uçot və iqtisadi nəzarətin vacibliyi orta əsr alimləri tərəfindən qeyd olunmuşdur. Hətta belə fikirlərdə Platonun və Aristotelin adları çəkilir. O vaxtlar uçot və iqtisadi nəzarət haqqında müəyyən fikirlər olmasına baxmayaraq az yazılar dərc olunmuşdur.

Auditor haqqında ilk sənəd Avropanın digər məkanında müəyyən olunmuşdur.

İngilisdilli ölkələr içərisində auditor fəaliyyətinə aid olan məlumatlar, alimlərin müəyyən etdiyinə görə 1130-cu ildə İngiltərə və Şotlandiyanın «Xəzinə» adlanan arxivində saxlanılan sənədlər içərisində aşkar edilmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd olunmalıdır ki, 24 mart 1324-cü ildə İngiltərənin Kralı II Eduard özünün xüsusi fərmanı ilə üç şəxsi dövlət auditoru təyin etmişdir. Düzdür, o vaxtlar həmin şəxslər hazırda bizim düşündüyümüz auditor keyfiyyətinə malik olmamışlar. Lakin elan olunmuş Kral fərmanından müəyyən olunur ki, həmin şəxslər auditor vəzifələrini icra etmişlər(9,372).

Müasir dövrdə idarəetmə sistemində nəzarət elə bir sahədir ki, ondan geniş istifadə edilməsi əsasında ölkə iqtisadiyyatının hansı sahəsindən asılı olmayaraq, istər müəyyən müəssisə və şirkətin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə aid olsun, istərsə də dövlət quruluşu və iqtisadiyyatı ilə əlaqədar məsələlər olsun, ondan istifadə olunması ilə mövcud fakt və dəqiq vəziyyət araşdırıla və öyrənilə bilir, fəaliyyətin daha da inkişafı, təkmilləşməsinə dair düzgün, real qərarlar qəbul edilməsinə əsas verir.

Müasir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında audit nəzarətinin xüsusi əhəmiyyəti və rolu qeyd olunmalıdır. Hazırda bütün dünya ölkələrində audit xidməti geniş şəkildə inkişaf etmiş və iqtisadiyyatın bütün sahələrində özünün nəzarətedici mövqeyini əsaslı şəkildə möhkəmləndirmişdir. Qərbi ölkələrində auditin 150-ildən artıq inkişaf tarixi vardır.

Ümumiyyətlə, dünya ölkələrində audit fəaliyyətinin əsaslı inkişafı audit üzrə transmilli şirkət və firmaların yaradılmasına, onların fillallarının təşkilinə imkan vermişdir. Firmaların auditor xidmətləri çox yüksək səviyyədə qiymətləndirilir. Bunun nəticəsidir ki, 1988-ci ildə dünya ölkələrində olan auditor firmalarının gəliri 6,5 milyon ABŞ dolları həcmində olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasib-auditorlar Böyük Britaniyada XIX əsrin ortalarında fəaliyyətə başlamışdır. 1862-ci ildə İngiltərədə, 1867-ci ildə Fransada və 1937-ci ildə ABŞ-da auditin labüdlüyü haqqında qanun qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsi nəzarət sisteminin daha da genişlənməsi və onun bütün imkanlarından tam istifadə edilməsini

qarşıya qoyur. Respublikamızda ixtisaslaşdırılmış müstəqil nəzarət funksiyasını yerinə yetirən audit xidmətindən daha geniş və səmərəli istifadə olunmalıdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, audit üzrə Beynəlxalq Standartların müəyyən etdiyi qaydalara görə bütün dünya ölkələrində hər bir müəssisə və şirkətin illik mühasibat uçotu və hesabatı audit yoxlamasından keçdikdən, ona audit rəyi verildikdən sonra həmin hesabat ölkənin maliyyə vergi orqanları və kənar şəxsləri tərəfindən hesabat hüququnda qəbul olunur. Audit yoxlamasından keçməyən mühasibat hesabatı qanuni hesabat kimi qəbul oluna bilməz.

Auditor müəssisə təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətini yoxlamaq və onun göstəricilərinin etibarlı olduğunu müəyyən etməklə yanaşı, xərclərin düzgün sərf olunması, mənfəətin artırılması və təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün konkret tədbirlər planı tərtib edir. Audit müəyyən mənada sahibkarlıq fəaliyyətinin ekspertizası adlandırmaq olar. Göstərilən vəzifənin həlli auditorun iqtisadi subyekt ilə bağladığı müqavilə əsasında yerinə yetirilir. Ona görə də auditor yüksək biliyə malik olan mütəxəssis olmaqla yanaşı, səriştəli və müstəqilliyini təmin etmə xarakterinə malik olan şəxs olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin təşkili və onun həyata keçirilməsi respublikanın 16 sentyabr 1994-cü il tarixli «Auditor xidməti haqqında» Qanunun qəbul olunması ilə başlanmışdır. Həmin Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası yaradılmışdır. Auditorlar Palatası respublikada auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini və inkişafını təşkil edən, mülkiyyətçilərin əmlak hüquqlarını, dövlətin və təsərrüfat sistemlərinin, auditorların mənafeələrini müdafiə edən, sərbəst auditorların və auditorlar təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edən müstəqil maliyyə orqanıdır.

Auditorlar Palatası haqqında qanunda deyildiyi kimi, «Audit əmtəə isihsalı və satışı, xidmət göstərilməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinə mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasının mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasıdır». Audit xidməti sahibkarlıq fəaliyyəti olmaqla, sifarişçiyə xidmət göstərilməsi, sifarişçinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması vəzifələrini yerinə

yetirir.

Audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində keçən dövr ərzində müəyyən işlər görülmüşdür. 1999-cu ilin iyun ayında respublikamızda ABŞ-ın Daxili Auditorlar İnstitutunun «Audit-Azərbaycan» bölməsinin açılması da aparılan işlərin nəticəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ABŞ-da fəaliyyət göstərən Daxili Auditorlar İnstitutu dünyanın hər yerində fəaliyyət göstərən auditorları təşkilatlandırır və bu peşəni daha da inkişaf etdirmək üçün köməkliklər göstərir.

ABŞ-da yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaq imkanına malik olan daxili auditorlar təşkilatı 1941-ci ildə yaradılmış və Daxili Auditorlar İnstitutu adlanmışdır. İnstitut özünün beynəlxalq mərkəzini 1970-ci ilin əvvəllərindən Florida Ştatına köçürülmüşdür.

Hazırda İnstitut dünya ölkələrində fəaliyyətdə olan auditorlar təşkilatları içərisində özünün yüksək səviyyəli mütəxəssisliyi ilə fərqlənir. İnstitutun ABŞ-da bölmələrindən başqa həmin ixtisas profili üzrə Avstraliyada, KXR-da, Hindistanda, Izraildə, Yaponiyada, Malayziyada, Yeni Zelandiyada, Cənubi Amerikada, Böyük Britaniyada və Şimali İrlandiyada milli İnstitutlar vardır. İnstitut özünün fəal işi ilə daxili auditorların fəaliyyətini əlaqələndirməklə, ümumi təhsilin genişləndirilməsi ilə yanaşı, auditor təcrübəsi ilə əlaqədar olan məsələlərə aid müəyyən normaların tərtib olunmasını həyata keçirir.

Bununla yanaşı, respublikamızda auditorlar fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə ehtiyac vardır. Xüsusilə respublikamızda nazirlik, komitə və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud olan nəzarət-təftiş qruplarının ləğv olunması auditor xidmətinin hərtərəfli genişlənməsi üçün şərait yaratmışdır, Audit xidmətindən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrlə yanaşı, bütün idarə, müəssisələrdə və şirkətlərdə istifadə olunmalıdır. Respublikada audit xidmətinin daha da genişləndirilməsi məqsədilə «Audit xidməti haqqında» qanunda müəyyən əlavələr edilməsinə ehtiyac vardır(12,75).

Dünya ölkələrinin audit təcrübəsindən istifadə edərək və qəbul olunmuş Beynəlxalq Audit Slandartlarına uyğun olaraq respublikadakı sahibkarlıq fəaliyyəti

ilə məşğul olan müəssisələrin, şirkətlərin, dövlət müəssisələrinin audit yoxlamalarından keçmələri və onların illik maliyyə hesablarına auditor rəyinin verilməsinin labüdlüyünün həll olunması məqsədəuyğun olar və həmin müəssisələrin qarşılarında qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində nəzarəti təmin etmiş olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bəzi dövlət müəssisələrində illik təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təftişinin təgv olunması, onların fəaliyyətində ciddi çatışmazlıqların əmələ gəlməsi ilə nəticələnməsi məlum məsələlərdəndir.

Beləliklə, göstərilənlər belə nəticəyə əsas verir ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində təsərrüfatdaxili nəzarət, audit nəzarəti və təsərrüfatın idarə olunması ilə əlaqədar olan digər nəzarət formaları hərtərəfli genişlənməli və təkmilləşdirilməlidir.

Nəzarət - idarəetmədə ən vacib vasitələrdən biridir. Heç bir idarəetmənin onun fəaliyyətinə aid olan qanunçuluğun düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət olmadan faydalı hesab etmək olmaz. Nəzarətsizliyin hərc-mərcliklə nəticələnməsini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Auditor fəaliyyətinin əsas məqsədi iqtisadi subyektlərin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının düzgünlüyünü və onların apardıqları maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının mövcud olan qanunvericiliyə və normativ aktlarda uyğunluğunu müəyyən etməkdir.

Beləliklə, audit yoxlamasının məqsədi maliyyə hesabatlarının yoxlanması ilə, hesabatların düzgünlüyünün təsdiqi və ya onların qeyri-düzgün olmasının müəyyən olunması, yoxlanılan dövrdə məsrəflərin, gəlirlərin və müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin uçotda və hesabatda tam, düzgün və dəqiq əks etdirilməsinin yoxlanılması, mühasibat uçotunun və hesabatlarının təşkili və tərtibi qaydalarını tənzimləyən qanunvericiliyə və normativ sənədlərə əməl olunmasına nəzarət və müəssisə əmlakının daha səmərəli istifadə imkanlarının müəyyən olunmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamənin 13-cü maddəsində sərbəst auditorlar və auditor təşkilatlarının vəzifələrini aşağıdakı qaydada müəyyən olunmuşdur.

- auditin aparılmasında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini tələblərinə

hökmən rlayət etmək;

- auditor yoxlamalarını və digər xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirmək;
- yoxlanmalı müəssisədə şəxsi əmlak mənafeyi, yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyindən hər hansı, şəxslə birbaşa qohumluq əlaqəsi, müəssisənin təsisçisi, mülkiyyətçisi və ya səhmdar olduqda, müəssisədə bundan əvvəl öz peşə fəaliyyəti ilə bağlı xidmətlər göstərdikdə auditorlara həmin müəssisələrdə audit aparmaq qadağandır və bu barədə sifarişçiyə xəbər verilməlidir;
- sifarişçinin mühasibat uçotunun və hesabatının vəziyyətinin düzgünlüyünü, qüvvədə olan qanunlara və normativ aktlara uyğunluğunu yoxlamaq;
- auditin aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular, mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı pozuntular haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat vermək;
- sifarişçinin tələbi ilə aparılan audit zamanı əldə edilən məlumatı (məhkəmə orqanlarının tələb etdiyi hallar olmaqla) məxvi saxlamaq;
- yoxlama gedişində alınmış və ya tərtib edilmiş sənədlərin qorunub saxanmasını təmin etmək.

1.2. Azərbaycanada auditin xidmətinin formalaşması və inkişafının konseptual əsasları

Azərbaycan Respublikasında auditin yaranması bilavasitə respublikada suvereriliyin əldə edilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar, iqtisadi subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində iqtisadi nəzarət sisteminin yenidən qurulması ilə əlaqədar həll olunmuşdur.

Məlumdur ki, keçmiş SSRİ tərkibində olan ölkələrdə və o cümlədən Azərbaycan Respublikasında idarə və müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində iqtisadi nəzarət həmin dövrdə mövcud olan inzibati-amirlik sistemi tələbləri əsasında aparılırdı. Beləliklə, Azərbaycanda ümumiyyətlə audit yox idi. Ölkə daxilində bütün iqtisadi nəzarət sistemi nazirliklərin, birliklərin təbəçiliyində təşkil olunmuş nəzarət -

təftiş orqanları tərəfindən aparılırdı.

Rusiya iqtisadiyyatında auditor xidmətinin təşkili ilə əlaqədar olaraq təşəbbüslər olsa da, onlar əsaslı şəkildə inkişaf etməmişdir. Bəzi məlumatlara görə Rusiyada auditor ixtisası I Pyotr tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Rusiyada auditoru andlı mühasib adlandırırdılar. Tarixən üç dəfə 1889, 1912 və 1928-ci illərdə auditor İnstitutunun yaradılmasına təşəbbüslər olmasına baxmayaraq, nəticəsiz olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin təşkili ilə əlaqədar olaraq 1991-ci ilin iyulun 31-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti respublika Maliyyə Nazirliyi yanında «Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi»nin yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir.

Həmin qərarın icrası ilə əlaqədar olaraq «Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi haqqında Əsasnamə» təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat hesablı Auditor Mərkəzi nazirliklər və baş idarələrin, müəssisə, idarə və təşkilatların kooperativlərin sifarişləri əsasında, habelə hüquq mühafizə orqanlarının tələbi ilə müqavilə üzrə haqqı ödənilməklə, təftiş və yoxlamalar keçirilməli, təsərrüfat mexanizmini təkmilləşdirilməsinə dair metodiki və əməli yardım göstərilməsi müəyyən olunmuşdur.

Auditor Mərkəzinin işinin həcmi şəraiti və yoxlamalar keçirilməsi təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair metodik və əməli yardım göstərilməsi üçün sifarişçilərlə başlanan müqavilələrin məbləği ilə müəyyən olunurdu.

Daha sonra 27 mart 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə respublika Maliyyə Nazirliyində Lisenziya Komissiyası yaradılmışdı.

1994-1996-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq standartlara uyğun olan müstəqil auditor xidmətinin təşkili ilə əlaqədar olaraq normativ - hüquqi aktlar qəbul edildi. 1994-cü ilin sentyabrın 16-da «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul olunmuşdur.

1995-ci ilin iyunun 20-də Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının təşkili ilə əlaqədar qərar qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin

1995-ci il 19 sentyabr tarixli qərarı ilə «Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə» qəbul olundu. Beləliklə, 1996-cı ilin aprelindən Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası öz fəaliyyətinə başlamışdır.

Auditorlar Palatasına Azərbaycan Respublikası ərazisində auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini təşkil etmək, bu sahənin inkişafına, təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş normativ aktlar, tədbirlər sistemi hazırlamaq, dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və auditorların mənafeyini müdafiəsini təmin etmək, auditorların fəaliyyətinə nəzarət etmək vəzifəsinin yerinə yetirilməsi həvalə edilmişdir.

Auditorlar Palatası fəaliyyətə başlağıqdan sonra xeyli işlər görülmüşdür. 1996-2000-ci illər ərzində Respublikada göstərilən auditor xidmətinin həcmi 3,3 milyard manatdan 15,6 milyard manata qədər, yəni 4,7 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə keçirilən imtahanlarda 203 nəfər Azərbaycan vətəndaşı auditor adı almaq üçün müvafiq qaydada imtahanlarda iştirak etmiş və onlardan 151 nəfərinə Lisenziya verilmişdir. Onların böyük bir hissəsi beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə keçirilən kurslarda öz İxtisaslarını artırmışlar(20,3).

Auditor Palatası yaranana qədər Azərbaycan Respublikası - Maliyyə Nazirliyi yanında təşkil olunmuş «Azəri-audit» mərkəzi tərəfindən 15 avqust 1995-ci ildə 24 nəfər imtahan vermiş və onlara da respublika Auditorlar Palatasının Lisenziyası verilmişdir. 1996-2000-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında 26 yerli və 6 xarici ölkə təşkilatına auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün Lisenziyalar verilmişdir

Auditin formaları

Audit – mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasıdır.

Auditor – bu qanuna uyğun olaraq sərbəst auditorlar və audit təşkilatlarıdır.

Auditor fəaliyyəti – bu Qanunun 4.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan fəaliyyət sahəsidir;

Audit subyektləri – mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən, auditdən istifadə edən

bütün hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər(fərdi sahibkarlar);

Məcburi audit – Qanunvericiliyə görə illik maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan audit subyektləri üçün, habelə qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə tutulmuş hallarda və ya səlahiyyətli dövlət orqanının müvafiq qərarına əsasən həyata keçirilən audit;

Auditor fəaliyyəti, sahibkarlıq fəaliyyəti olmaqla sifarişçi ilə bağlanmış müqavilə əsasında iqtisadi subyektin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini əhatə edən mühasibat (maliyyə) hesabatı göstəricilərini mühasibat sənədlərini vergi deklarasiyası, maliyyə öhdəçiliklərini yoxlamaq və digər xidmətlər göstərmək vəzifəsini yerinə yetirir. Audit iqtisadi subyektin maliyyə göstəricilərinin etibarlılığını yoxlamaqla yanaşı, onun təsərrüfat fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə qurulması, idarə edilməsi və məsrəflərin məqsədəuyğun sərf olunması ilə mənfəətin yüksəldilməsinə dair optimal təkliflər hazırlayır. Bununla əlaqədar olaraq bir qayda olaraq auditi sahibkarlığın ekspertizası adlandırırlar.

Qərbi ölkələrinin geniş şəkildə inkişaf etdiyi bazar iqtisadiyyatı ölkələrində Auditor nəzarəti daxili və kənar auditə ayrılır.

Daxili audit idarəetmə nəzarəti sisteminin ayrılmaz və mühüm elementi olmaqla müstəqil, təminatverici və məşvərəqətçi fəaliyyətidir. Daxili audit müəssisədə şəffaf informasiya mühili yaratmaqla, onun fəaliyyətinin daha dərin və əsaslı təhlilinə, daha səmərəli fəaliyyət sistemi yaratmağa şərait yaradır. Dünyanın bir sıra ölkələrində daxili audit ölkə iqtisadiyyatı üçün məcburi hesab olunaraq bütün təbəçiliyində müəssisə olan birliklərdə təşkil olunur.

Daxili audit müəssisə tərkibində müstəqil struktur bölməsi və ştat vahidi kimi fəaliyyət göstərir və daxili nəzarət orqanı olmaqla, yalnız müəssisənin rəhbərinə və ya direktorlar şurasına tabedir, onun müəyyən etdiyi məsələləri araşdıraraq nəticələri haqqında yalnız ona hesabat və informasiya verir.

Daxili auditin təfərrüfat olunan şəkildə təşkil olunması müəssisənin tərkibində fəaliyyət göstərən digər bölmə və şöbələri, maddi-məsul şəxslərin öz xidməti və-

zifələrinin yerinə yetirilməsi məsuliyyətini artırmağa, təsərrüfat əməliyyatlarının icrasında neqativ halların qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı daxili audit üçün bir sıra əsaslı məsələlərdə informasiya mənbəi olmaqla, mövcud qanunçuluğun gözlənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

Kənar audit təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotunun və mühasibat (maliyyə) hesabatının düzgünlüyünü obyektiv qiymətləndirmək məqsədi ilə aparılır.

Kənar audit müstəqil, sərbəst auditorlar və ya auditor firmaları tərəfindən qarşılıqlı bağlanmış müqavilə (sifariş) əsasında icra olunur. Kənar auditi fərqləndirən xüsusi cəhət ondadır ki, auditor yoxlaması aparən auditorlar həmin müəssisədə heç bir maraqları olmur. Başqa sözlə deyilsə onlar həmin müəssisənin təsisçiləri, mülkiyyət sahibləri, səhmdarların və ya mühasibat (maliyyə) hesabatı, mühasibat uçotu fəaliyyətinə cavabdeh olan şəxslər, müəssisə rəhbərliyi ilə xidməti, qohumluq əlaqələri olmayan şəxslərdir.

Mövcud olan qanunçuluğa görə iqtisadi subyektə müəyyən komersiya və digər şəxsi əlaqələri olan auditor firmalarının auditorları həmin müəssisədə auditor yoxlaması apara bilməzlər. Belə hallar müəyyən olunduqda auditor aparən şəxslərin auditorluq hüquqi ilə əlaqədar lisenziya ləğv oluna bilər.

Kənar auditin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- Müəssisə maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar olan mühasibat uçotu, hesabatı göstəricilərinin tam, etibarlı və düzgün olunmasının yoxlaması;
- Uçot, hesabatın aparılması, müəssisə aktivinin öhdəçiliyinin və özünəməxsus kapitalının tənzimlənməsini müəyyən edən qanunvericilik və normativ aktların düzgün icrasına nəzarət;
- Özünəməxsus əsas və dövriyyə vəsaitlərin, maliyyə ehtiyatlarının və kənar mənbələrdən cəlb etməklə istifadə olunması imkənlərini müəyyənləşdirmək;
- Vergi ödənişi üzrə hesablamaların düzgünlüyü və müəssisə maliyyə vəziyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar optimal təkliftərin hazırlanması;
- Müəssisə mühasibat balansının, mənfəət və zərərlər, əsas kapitalın hərəkəti və illik mühasibat (maliyyə) hesabatına əlavə olunmuş izahatlı arayışda əks olunmuş

göstəricilərin düzgünlüyünün yoxlanılması və s.

Kənar auditin nəticələri ilə əlaqədar olaraq auditorlar və ya auditor firması tərəfindən yoxlanılan müəssisədə mühasibat uçotu, hesabatının daxili nəzarəti vəziyyətinə və illik hesabatın düzgünlüyü haqqında yazılı rəy tərtib olunur. Sifarişçi ilə bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq kənar auditor sifarişçi üçün müxtəlif layihələr, biznes-planı, arayışlar da tərtib etməklə onu müəssisə rəhbərliyinə təqdim edə bilərlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə auditoru yoxlama aparmaq üçün sərbəst özü seçir.

Azərbaycan Respublikasının «Auditor xidməti» haqqında qanunda müəyyən olunmuşdur ki, audit yoxlaması məcburi və ya könüllü (təsərrüfat subyektini öz təşəbbüsü ilə) ola bilər. Qanunvericiliyə görə öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan təsərrüfat subyektləri üçün, habelə qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə tutulmuş hallarda və ya səlahiyyətli dövlət orqanlarının müvafiq qərarına əsasən (sifarişçi ilə) həyata keçirilən audit məcburi, digər hallarda isə könüllüdür.

Mövcud qanunvericiliyə görə səhmdar cəmiyyətləri, xarici investisiyalı müəssisələr, banklar və digər kredit təşkilatları, məhdud məsuliyyətli müəssisələr, investisiya fondları, maliyyə-sənaye qrupları üzrə audit məcburidir.

Könüllü audit iqtisadi subyektin qərarı üzrə auditor firması və ya auditorla bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. Belə yoxlamanın xüsusiyyətinin ümumi həcmi və göstəricilərinin miqyasını sifarişçi müəyyən edir.

1.3. Auditin xidmətinin təşkili və yekun hesabatların rəsmiyyətə salınması

Müəssisələrdə auditor fəaliyyətinin başlanması və təşkilində ilk mərhələ sifarişçinin seçilməsidir. Hər bir müəssisədə aparılmış auditor fəaliyyəti ilk növbədə seçilən müəssisənin xüsusiyyətlərindən, onların iş həcmindən və auditin keçirilmə vaxtından xeyli asılıdır.

Məlumdur ki, auditor fəaliyyəti mövsümi fəaliyyət daşıyır, yə'nı audit bir qayda olaraq hər bir müəssisədə ilin yekunu ilə əlaqədar olaraq aparılır. Lakin auditor firmaları sahibkar olmaqla, daimi fəaliyyət göstərməli və mənfəət əldə etməlidirlər.

Ona görə də auditor firmaları ilin yekunu ilə əlaqədar olaraq auditor. yoxlaması aparmaqla yanaşı, digər nəzarət formaları ilə də məşğul olmalıdırlar.

Bununla əlaqədar olaraq auditor firmaları və sərbəst auditorlar öz sifarişçilərində mühasibat uçotunun səhmana salınması, mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtib olunması, onlarda təhlil əməliyyatlarının aparılması, məsləhətlər verilməsi və sair məsələlərlə məşğul olmalıdırlar.

Auditor xidmətinin vacib məsələlərindən biri yoxlamanın yüksək səviyyədə keçirilməsidir. Bu isə, ilk növbədə firmanın auditor kadrlarının keyfiyyəti, onların ixtisas təcrübəsi, auditor prinsipləri və standartlarının düzgün tətbiq olunması, nəzarətin mövcud olan metodoloji prinsiplərinin öyrənilib təcrübədə istifadə olunması və sair göstərticilərdən asılıdır.

Bu da gizli deyil ki, sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkədə neqativ halların genişlənməsi müşahidə olunur. Xüsusilə mövcud olan əmlakın və pul vəsaitinin mənimsənilməsi, saxtakarlıq, korrupsiya və iqtisadi cinsiyyət əməliyyatları xeyli artmışdır.

Belə bir şəraitdə hər bir auditor təşkilatının sifarişçini seçməsi çox ciddi və vacib məsələdir, Bu xüsusilə ona görə lazımdır ki, auditor firması qazandığı imicini itirməsin.

Mövcud olan qanunvericiliyə görə auditor xidməti hər hansı iqtisadi subyektin təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, göstərilə bilər. Bunun əsasında iqtisadi subyekt sərbəst auditoru və auditor firmasını özü sərbəst seçir.

Sifarişçi müəssisə auditor xidməti göstərilməsinə dair auditor təşkilatına şifahi və yazılı müraciət etməklə, auditor xidməti göstərilməsini məqsədini və audit prosesində yoxlanılması olan zəruri məsələləri, audit yoxlamasının həcmi göstərir. Auditor firması qarşıya qoyulan məsələ ilə əlaqədar olaraq, sifarişçiyə razılığa dair cavab verir.

Sifarişçiyə cavab verməzdən əvvəl auditor işin həcmi müəyyən etmək məqsədilə, zəruri hallarda audit aparılacaq obyektə sifarişçi müəssisənin təsərrüfat maliyyə göstəricilərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən tədqiqat apara bilər.

Bütün bu göstəricilər Azərbaycan respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 1999-cu il 7 dekabr tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş «Audit aparılmasının şərtləri» (məktub öhdəçilik) milli audit standartında öz əksini tapmışdır.

Məktub öhdəçilikdə audit aparılmasının şərtləri üzrə zəruri məlumatlar, auditorun öhdəlikləri, təsərrüfat subyektinin öhdəlikləri göstərilməlidir. Bunun əsasında ilkin razılıq əldə edilir və auditor xidməti göstərilməsinə dair müqavilə bağlanır.

Müqavilənin tərtib olunması və rəsmiləşdirilməsi qaydası Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 1996-cı il 7 oktyabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Auditin aparılmasına dair müqavilə» mifli audit standartında müəyyənləşdirilmişdir(29,7).

Tərtib olunmuş müqavilə icrası və sifarişçi tərəfindən imza olunmaqla, 2 nüsxədən ibarət olmalıdır.

Auditin keçirilməsi haqqında təsərrüfat subyekti ilə müqavilə bağlandıqdan sonra auditin planaşdırılması mərhələsi başlanır.

Planlaşdırma mərhələsində auditin həcmi, yoxlanılan işlər və onların növləri, icra müddətləri müəyyən olunmaqla, təsərrüfat subyektinin mühasibat (maliyyə) hesabatının audit nəticələri ilə əlaqədar rəyin hazırlanması üçün lazım olan auditor əməliyyatlarının həcmi və növünün ardıcılıqla göstərən audit proqramı hazırlanır.

Auditor planaşdırılması əsasən aşağıdakı mərhələlərə ayrılır:

- a) Auditin ilkin planaşdırılması;
- b) Auditin ümumi planının hazırlanması və tərtib edilməsi;

c) Audit proqramının hazırlanması və tərtib edilməsi. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən audit təşkilatlarının audit aparmaları fəaliyyətini planaşdırmaq üçün mövcud olan qanunvericilik tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası «Auditin planaşdırılması» milli audit standartında hazırlanmış və Şuranın 1999-cu il 24 mart tarixli qərarı ilə təsdiq etmişdir.

Qəbul olunmuş həmin standartla auditin keçirilməsi ilə əlaqədar olan bütün əməliyyatlar müəyyənləşdirilir və müəyyən olunmuş prinsiplərə uyğun olaraq auditin

icrası başlanılır.

Yoxlama dövründə auditor nəticə əldə etmək və sifarişçinin mühasibat (maliyyə) hesabatına dair etibarlı rəy tərtib olunması üçün vacib olan subutlar toplanmalıdır. Hə-min toplanan subutlar lazımı səviyyədə sənədləşdirilməlidir.

Auditor sənədləşdirilməsi auditin planaşdırılmasına dair sənədlər, müəssisənin təşkilatı-hüquqi formasına aid olan məlumatlar, uçot sisteminin öyrənilməsi, mühasibat (maliyyə) hesabat göstəriciləri, mühasibat uçotu hesabları üzrə qalıqlar və sair informasiyalar aiddir.

Audit qurtardıqdan sonra iş sənədləri auditorun mülkiyyəti olmaqla, onda qalır.

Azərbaycan Respublikasında auditorun iş sənədlərinin formasını, məzmununu və mahiyyətini müəyyənləşdirmək və auditin yekununu rəsmiləşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası 1996-cı il 13 noyabr tarixli qərarı ilə «Auditin iş sənədləri Milli standartını» və 1997-ci il 4 fevral tarixli qərarı ilə «Auditorun yekun sənədləri» milli standartlarını hazırlamış və təsdiq etmişdir.

Auditorun yekun sənədləri aparılan yoxlama nəticəsində auditorun hazırladığı və sifarişçiyə təqdim etdiyi audit aktından, auditor rəyindən və yekun sənədlərindən ibarətdir. Audit aktı və auditor rəyi yekun sənədlərinin tərtib hissəsidir.

Yekun sənədləri yoxlama nəticəsində auditorun müəyyən etdiyi mühüm faktları, nöqsanı və çalışmamazlıqları, onların aradan qaidirilməsinə dair təklifləri və nəticələri müəyyən edən sənədlər sistemidir.

Auditor yoxlama nəticəsi ilə əlaqədar olan yekun sənədlərini təhvil aktı ilə sifarişçi müəssisənin rəhbərinə təhvil verməlidir.

Auditin təşkili və nəticələrinin rəsmiyyətə salınmasında mühüm mərhələ aparılan audit yoxlamasının nəticələrini əks etdirən auditor rəyinin tərtib olunmasıdır.

«Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 8-ci maddəsində «Auditor rəyi auditorun (auditor təşkilatının) imzası və möhürü ilə təsdiq olunmuş, audit aparılan təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə, illik mühasibat hesabları maddələrinin doğruluğuna, mühasibat uçotunun mühüm vəziyyətinə verdiyi qiyməti əks etdirən və

bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları, habelə məhkəmə orqanları üçün hüquqi əhəmiyyəti olan rəsmi sənəddir».

Səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarına əsasən keçirilmiş yoxlamanın nəticələrini əks etdirən auditor rəyi Azərbaycan Respublikası prosessual qanunvericiliyinə uyğun olaraq təyin edilmiş ekspertizanın rəyi ilə bərabər tutulur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən auditorlar təşkilatı və auditorlar fəaliyyətini tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən 1996-cı il 26 dekabr tarixli qərarla «Auditor rəyləri» milli standartı qəbul olunmuşdur. Qəbul olunmuş auditor rəyində, onun tərtib olunması qaydaları, əks olunacaq əsas göstəricilər müəyyən olunmuşdur.

Auditor rəyinin formaları aşağıdakılardır:

- Şərtsiz müsbət rəy;
- Şərti müsbət rəy
- Mənfi rəy və rəy vermədən imtina etməklə, öz nəticələrini başqa formada ifadə etmək;

Şərtsiz müsbət rəy auditorun və ya auditor təşkilatının iqtisadi subyektləri mühasibat uçotu və mühasibat (maliyyə) hesabatının doğru və etibarlı olmasına dair fikri göstərməklə, bildirilir ki, maliyyə sənədləri müəssisə tərəfindən qəbul olunmuş mühasibat uçotu prinsiplərinə əsasən tərtib edilmiş və bu qaydalar Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotu, hesabatı və digər hüquqi aktların təbəqələrinə uyğundur.

Beləliklə, auditor iqtisadi subyektə şərtsiz müsbət rəyi o zaman verir ki, əgər aparılan yoxlama nəticəsində auditor qəti müəyyən etmişdir ki, sifarişçinin maliyyə hesabatı, mühasibat uçotunun dövrü düzgün olan göstəriciləri əsasında tərtib olunmuş, iqtisadi subyektdə mühasibat uçotunun təşkili və aparılması müəyyən olunan prinsiplərə, tələblərə və qəbul olunmuş uçot siyasətinə cavab verir, büdcəyə və digər fondlara ödəmələr vaxtında və düzgün hesablanıb icra olunmuşdur, daxili nəzarət etibarlıdır və mühasibat (maliyyə) hesabatı bütün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini əhatə edir.

Şerti müsbət rəy -məhdudiyyəti olan rəydir. Şerti müsbət rəy formasında auditor (auditor təşkilatı) təqdim etdiyi rəydə müəyyən əməliyyatların düzgün icra olunmadığını qeyd etməklə göstərir ki, hesabat dövrü ərzində müəssisənin bütün aktiv, pasivlərinin və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin uçot və hesabat göstəriciləri Azərbaycan Respublikası qanunculğunun tələblərinə uyğundur. Bununla yanaşı ayrı-ayrı uçot əməliyyatlarında buraxılmış səhvləri, amartizasiya hesabatlarındakı yanlış əməliyyatların olmasını, bəzi təsərrüfat əməliyyatlarının uçotda düzgün müxabirləşmə verilməməsinə və sair nöqsanlara görə audit yoxlaması nəticəsi şərti müsbət rəylə rəsmiləşdirilir.

Auditorhesabatlara dair rəy verməkdən İmtina edərsə, o təqdim etdiyi arqumentlər əsasında yoxlama nəticəsi haqqında rəy hazırlanmanın mümkün olmadığını göstərir. Auditor yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq göstərir ki, müəssisədə aparılan mühasibat uçotu və hesabatı əməliyyatları onun hesabat dövründə aktiv və passivinin maliyyə-təsərrüfat nəticəsində düzgün əks olunmasını tə'min etmir.

Auditor rəy verməkdən imtina etdikdə, bunu lazımi səviyyədə əsaslandırılmalı və müəyyən olunmuş ciddi nöqsan, çatışmamazlıqları göstərməklə, təqdim olunmuş hesabatın etibarlı olmadığını müəyyənləşdirir. Auditor rəy verməkdən imtina edərkən göstərir ki, auditin aparılması zamanı faktların yoxlamasının qeyri-mümkünlüyü müəyyən olunmuşdur.

Auditor rəyi iki nüsxədən ibarət tərtib olunur, onlardan biri təsərrüfat subyektinin rəhbərinə, digəri isə auditor təşkilatında qalır.

FƏSİL II. BİZNESİN TƏSİS SƏNƏDLƏRİNİN VƏ MALİYYƏ-TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİ ÜZRƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

2.1. Təsis sənədlərinin və nizamnamə kapitalının formalaşmasının auditi

Biznesin təsis olunması ilə əlaqədar olan əməliyyatların auditi zamanı ilk növbədə həmin iqtisadi subyektin fəaliyyətə başlamasına dair hüquqi sənədlər yoxlanılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq təsisçilərin ümumi yığınağı tərəfindən təsdiq olunmuş və mövcud olan qanunçuluğa uyğun olaraq qeydiyyatdan keçmiş iqtisadi subyektin nizamnaməsi və təsisədiçi müqavilə istifadə olunur.

Auditor yoxlamasında müəssisənin qeydiyyatdan keçmə vaxtı, hansı bankda hesabının və digər hesabların açılması, müəssisənin təsisçiləri və nizamnamə kapitalında onların qoyduqları əmlakın həcmi, hər bir təsisçinin nizamnamə kapitalındakı iştirakının həqiqi göstəricilərə uyğunluğu müəyyənləşdirilməlidir.

Audit əməliyyatlarının yoxlamasında eyni zamana iqtisadi subyektin dövlət qeydiyyatından keçməsinə dair şəhadətnamənin olmasına diqqət verilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, təsisçilərin nizamnamə kapitalına qoyulan vəsaitin şəxsi özünəməxsus əmlakı olmalıdır. Nizamnamə kapitalının büdcə vəsaiti, kredit və yə müxtəlif siyasi və ictimai təşkilatların vəsaiti hesabına formalaşmasına mövcud qanunvericilikdə icazə verilmir.

Nizamnamə kapitalının formalaşmasının auditi aparılarkən nəzərə alınmalıdır ki, onun formalaşması təsisçilərin qoyduqları pul vəsaiti, əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, avadanlıqlar və digər əmtəə - material dəyərləri əsasında yaradılır. Ona görə də nizamnamə kapitalına qoyulan vəsaitlərin düzgün qiymətləndirilməsi və sənədləşdirilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir. Digər tərəfdən təsisçinin nizamnamə kapitalı kimi verdiyi bəzi vəsaitlər, həmin vəsaitin təsisçinin şəxsi əmlakı olduğunu sübutədiçi sənədlərlə təsdiq olunmalıdır. Belə vəsaitlərə özəlləşdirilmiş mənzillər, torpaq sahələri, nəqliyyat vəsaiti və s. aid edilir.

Təsisədiçi sənədlər yoxlanılarkən, auditor nizamnamə kapitalının formalaşması

ilə əlaqədar olan vəsaitlərin ödənməsi vaxtında icra olunmasını da yoxlamalıdır. Belə ki, mövcud olan qanunvericiliyə görə bütün təsisçilər ödəməyəkləri vəsaitin 50 faizini iqtisadi subyektin qeydiyyatdan keçməsinə qədər, qalan vəsaitin 50 faizini bir il müddətinə ödəməlidir.

Təsisçilərdən daxil olan vəsaitlərə nəzarət etmək üçün ilkin mühasibat uçotu sənədləri əsasında 75-li «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının krediti və həmin hesabata müxabirləşən əsas vəsaitlər, pul vəsaiti, qeyri-maddi aktivlər, istehsal ehtiyatları və digər hesabların debetində əks olunmuş göstəricilər əsasında nəzarət edilir. Belə ki, kassa mədaxil orderləri, müəssisənin hesablaşma və valyuta hesablarına daxil olan pul vəsaitləri üzrə bank çıxarışları və onlara əlavə olunmuş sənədlər əsasında daxil olmuş ödənişlərin məbləği müəyyən olunur.

Qəbul-təhvil aktları əsasında daxil olan əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin 01№-li «əsas vəsaitlər», 04 №-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesablarının debetində əks olunmuş Göstəricilər əsasında avadanlıqların, bina, tikili və digər əmlakın dəyəri müəyyənləşdirilir. 10№-li «materiallar», 12№-li «Azqıymətli və tezköhnələn əşyalar» hesablarının debet dövrüyyəsi və daxil olmuş materiallar üzrə aktlar əmtəə - nəqliyyat qalınələri əsasında daxil olmuş material dəyərlərinin məbləği müəyyən edilir.

Beləliklə, auditor təsisçilərin nizamnamə kapitalının formalaşmasında verdikləri vəsaitlərin sənədlər əsasında yoxlamasını yekunlaşdırır.

Nizamnamə kapitalının formalaşmasının yoxlama nəticəsində auditorunda onun düzgün aparılmasına dair tam inam yaranmalıdır. 85№-li «Nizamnamə kapitalı» hesabında əks olunmuş qalıq (saido) müəssisənin təsis sənədlərində əks olunmuş göstəricilərə bərabər olmalıdır. 85№-li «Nizamnamə kapitalı» hesabı üzrə yazılışlar yalnız müəssisənin təsis edici sənədlərində müvafiq dəyişikliklər edildikdən sonra nizamnamə kapitalının müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilən artması və azalması hallarında aparılır.

Nizamnamə fondunun yaradılan qaydası qanunverici və təsis edici sənədlərə əsaslanır. 85№-li «Nizamnamə kapitalı» hesabı üzrə analitik uçot elə təşkil

olunmalıdır ki, müəssisənin təsisçiləri, kapitalın yaradılması mərhələləri və səhmlərin növləri üzrə informasiyanın formalaşmasını təmin etsin.

İqtisadi subyektin təsisçiləri ilə aparılan hesablaşmaların bütün formalarını ümumiləşdirmək üçün, yəni nizamnamə kapitalına qoyuluşlar, müəssisə mənfəətindən dividendlərin ödənilməsi və s. əməliyyatların ümumiləşdirilməsi üçün mühasibat uçotunun hesablar planında 75№-Ü «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabına aşağıdakı subhesablar açıla bilər. 75-1 «Nizamnamə kapitalına qoyuluşlar üzrə hesablaşmalar». 75-2 «Gəlirlərin ödənməsi üzrə hesablaşmalar» və başqaları. 75-1 «Nizamnamə kapitalına qoyuluşlar üzrə hesablaşmalar» subhesabında müəssisənin nizamnamə (yığınının kapitalına qoyuluşları üzrə olun təsisçiləri ilə hesablaşmaları uçota alınır.) 75-1 «Nizamnamə kapitalına qoyuluşlar üzrə hesablaşmalar» subhesabında əks olunmuş göstəricilər əsasında auditor nizamnamə kapitalına qoyuluşlar üzrə hesablaşmaların təsisçilərlə necə aparılmasını yoxlamalıdır(17,13).

Mövcud olan qaydalara görə səhmdar cəmiyyəti yaradılarkən səhmlərə yazılmış şəxslərin borc məbləğləri 75№-li «Təsisçilərlə hesablaşmalar hesabının debitinə və 85№-li «Nizamnamə kapitalı» hesabının kreditinə yazılır.

Yoxlama zamanı auditor aşağıdakılara xüsusilə diqqət verməlidir.

1. Təsisçilərin pul şəklində qoyduqları məbləğlər daxil olduqda 75№-li «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının kreditinə, pul vəsaitlərini uçota alan hesabların 50№-li «Kassa», 51№-li, Hesablaşma hesabı və 52№-li «Valyuta hesabı»nın debitinə yazılış aparılır. Material və digər qiymətlər (pul vəsaitlərində başqa) şəklində qoyuluşlar 01 №-li «Əsas vəsaitlər», 07№-li «Quraşdırıcı avadanlıqlar», 04 №-li «Qeyri-maddi aktivlər», 10№-li «materiallar», 12№-li «Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar», 41№-li «mallar» hesabları ilə müxabirləşməklə 75 N-fi «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının krediti üzrə yazılışlarla rəsmiyyətə salınır.

2. Qoyuluş şəklində müəssisəyə binalardan, qurğulardan və avadanlıqlardan müəssisəyə istifadə hüquqi veridikdə 75№-li «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının kreditinə və 01№-li «Əsas vəsaitlər» hesabının debitinə yazılış edilir. Eyni zamanda 001№-li «İcarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər» balansarxası hesabda uçota alınır.

3. Nizamnamə kapitalına qoyuluşlar hesabına (səhmlərin ödənilməsinə) natural formada müəssisənin mülkiyyətinə verilən əmlakın mədaxili təsisçilərin razılığı ilə müəyyənləşdirilmiş qiymətlərlə aparılır. Nizamnamə kapitalına qoyuluşlar hesabına natural formada müəssisənin istifadəsinə verilmiş əmlakın mədaxil edilməsi, onun istifadəsinə görə icarə haqqından asılı olaraq müəyyənləşdirilmiş qiymətlə yerinə yetirilir.

Digər təşkilati - hüquqi formalı müəssisələrin təsisçilərinin nizamnamə kapitalına qoyuluşları üzrə hesablaşmalar mühasibat uçotunda eyni qaydada əks etdirilir. Bu zaman 75№-li «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının debetində və 85№-li «Nizamnamə kapitalı» hesabının kreditində (nizamnamə kapitalının təsisedici sənədlərində göstərilmiş bütün məbləği həcmində) yazılış aparır,

Səhmdar cəmiyyəti formasın da yaradılmış müəssisənin səhmləri onların nominal dəyərindən arlıq qiymətə satılan hallarda satış və nominal dəyərləri arasındakı fərq 87N-fi «Əlavə kapital» hesabında əks etdirilir.

75-2№-li «Gəlirlərin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar» subhesabında müəssisənin təsisçiləri ilə gəlirlərin onların ödənilməsi üzrə hesablaşmaların uçotu aparılır. Müəssisənin təsisçiləri arasında olan öz işçilərinə gəlirin hesablanması və ödənilməsi 70№-li «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar» hesabında uçota alınır. Müəssisədə iştiraka görə gəlirlərin hesablanması 88№-li «Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)» hesabının debetində (hesabat ilinin mənfəəti və ya keçmiş illərlə bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına) və 75№-li «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının kreditinə əks etdirilir.

Müəssisədə iştiraka görə gəlirlərdən, həmin müəssisədə tutulması vergi məbləğləri 75№-li «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının debetində və 68№-li «Büdcə ilə hesablaşmalar» hesabının kreditində əks etdirilir. 75№-li «Təsisçilərdə hesablaşmalar» hesabı üzrə analitik uçot ayrılıqda aparılır.

Təsisçilərlə hesablaşmaların auditi aparılarkən təsisçilərə ödənen dividendlərin uçotunun təşkilinə və ödənilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir.

Səhmdarlar cəmiyyətləri hesabat dövrünün rüblük, yarım illik və lillik nəticələri

ilə əlaqədar olaraq dividend ödənilməsinə dair qərar qəbul edir. Dividend-səhmdar cəmiyyətinin təmiz mənfəətinin bir hissəsinin onun nizamnaməsində müəyyən olunmuş qaydaya uyğun olaraq səhmdarlara ödənilən məbləğdir. Dividend pul şəklində və ya cəmiyyətin nizamnaməsində müəyyən olunmuş formada əmlak formasında ödənilə bilər.

Səhmdar cəmiyyəti imtiyazlı və adi səhmlər buraxa bilər, İmtiyazlı səhmlərin ümumi məbləği nizamnamə kapitalının 10 faizindən çox olmalıdır. Cəmiyyətin illik mənfəətinin məbləğində səhmdar malik olduğu səhmin və ya müvəqqəti səhm şəhadətnaməsinin dəyərində uyğun olaraq dividend alır. Hər bir səhm üçün dividendin məbləği səhmdarların ümumi yığıncağında müəyyən edilir, İmtiyazlı səhmlərə görə onun sahibinə qeyd edilmiş həcmdə gəlir dividend ödənilir. Adi səhmlərə görə ödənilən dividend məbləği isə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır.

2.2. Əsas vəsaitlərin uçotunun və saxlanması audit

Əsas vəsaitlər hər bir müəssisənin maddi-texniki bazasının əsasını təşkil etməklə, onun fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Sərbəst bazar iqtisadiyyatını keçidlə əlaqədar olaraq əsas vəsaitlərin uçotunun təşkilində və saxlanmasında əsaslı dəyişiklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər xüsusilə əsas vəsaitlərin tərkibi və quruluşunda, onlara köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmasında, uzunmüddətli investisiya qoyuluşunun uçotunda, əmlakın kirayə və lizinq qaydasında istifadə olunmasının uçotunda, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsində, əsas fondların satışı uçotunda əks olunmuşdur.

Beləliklə əsas vəsaitlərin audit yoxlamasında "göstərilən məsələlərə xüsusi diqqət verilməlidir. Əsas vəsaitlərin auditində mühüm vəzifə - auditin tərkibinin düzgün forma-laşması, əsas vəsaitlərin hərəkətinin tam və həqiqi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi və onların dəyərində köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmasını

əsaslı müəyyən etməkdir.

Əsas vəsaitlər üzrə audit aparılmasında əsas informasiya mənbələri, onların ilkin sənədlər üzrə daxil olması, çıxması, müəssisədaxili hərəkəti, təmiri, amortizasiya hesablanması və münasibət uçotu göstəriciləri üzrə sintetik və analitik uçot məlumatlarıdır.

Əsas vəsaitlərin uçotu vəziyyəti yoxlanılarkən auditor analitik uçotun düzgün aparılmasına dair qəti nəticəyə gəlməlidir. Bununla əlaqədar olaraq bütün əsas vəsaitlərin müəyyən maddi-məsul şəxslərə təhkim olunması, son inventarlaşmanın düzgün aparılması və yoxlama nəticəsinin uçotda əks olunması və əsas vəsaitlərin hərəkəti və uçot göstəriciləri üzrə yazılışların düzgünlüyü yoxlanılmalıdır. Auditor əsas vəsaitlərin inventar kartlarının vaxtında və bütün rekvizitləri üzrə doldurulmasına diqqət verməlidir.

Əsas vəsaitlərin qorunub saxlanılmasında inventarlaşmanın keyfiyyətlə aparılması çox vacibdir. Ona görə də auditor nəzarətində inventarlaşmanın vaxtında və onun keyfiyyətli keçirilməsinə, onun nəticələrinin mühasibat uçotunda düzgün əks olunması əsaslı səviyyədə yoxlanılmalıdır. Bunu yoxlamaqla auditora inventarlaşmanın düzgün aparılması nəticələrinə dair fikirlər yaranması və auditor riskinin azalmasına şərait yaradır.

Əsas vəsaitlərin daxil olması əməliyyatlarını yoxlayarkən tikliən obyektlərin iqtisadi cəhətdən vacibliyi, onun kapital qoyuluşu planına daxil olunması, lazımı maliyyə vəsaiti ilə təmin olunması və layihə-smeta sənədlərinin olmasının müəyyənənləşdirilməsidir. Eyni zamanda alınmış əsas vəsaitlərin alınmasına tələbat olması, müəssisəyə vaxtında, düzgün mədaxil olunmasında sənədləşdirilməsinin və real qiymətləndirilməsini müəyyənənləşdirilməsi çox vacibdir.

Müəssisəyə daxil olan təzə əsas vəsaitlər onun qurulması, daşınma, qurulma xərcləri daxil olunmaqla ilkin dəyəri ilə əks olunur. İşləmiş əsas vəsaitlər alınarkən daşınma və quraşdırma xərcləri daxil olmaqla alış dəyəri ilə, yəni alış sənədində əks olunmuş qiymətlə əks olunur.

Əsas vəsaitlərin tam və vaxtında mədaxil olunması 01 №-li «Əsas vəsaitlər», 08

№-li «Kapital qoyuluşu», 60 №-li «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» və s. hesablarda əks olunmuş lakin sənədlərin öyrənilməsi əsasında müəyyən olunur. Bunların əsas informasiya mənbələri əsas vəsaitlərin qəbul-təhvil aktı, müəssisədaxili vəsaitlərin yerdəyişməsi qaimələri, təmirdən keçmiş obyektlərin qəbul-təhvil aktı, inventarlaşma aktları, inventar kartları və digər sənədlər aiddir.

Əvəzsiz olaraq başqa müəssisədən daxil olmuş əsas vəsaitlərin daxil olması yoxlanılarkən, həmin obyektlərin veriləmsi ilə əlaqədar ikitərəfli qəbul-təhvil aktının tərtib olunması, onların texniki xarakterislikası və vaxtında mədaxil olunmaqla, müəyyən maddi-məsul şəxsə təhvil verilməsi müəyyən olunmalıdır.

Sənədli audit yoxlaması ilə əsas vəsaitlərin silinməsi də ətraflı əhatə olunmalıdır. Hər bir əsas vəsaitin silinməsinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq sənədləşdirilməsi, həmin əməliyyatın mühasibat uçotunda düzgün əks olunması yoxlanılmalıdır. Əsas vəsaitin silinməsinin düzgün və vaxtında sənədləşdirilməsi sintetik və analitik uçot üzrə sənədlər əsasında yoxlanılması və ləğv olunma aktı ilə rəsmiyyəyə satılması müəyyən olunmalıdır.

Müəssisəyə məxsus olan əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları (ləğvi, silinməsi, əvəzsiz olaraq verilməsi və s.) prosesləri haqqında məlumatları ümümləşdirmək, eləcə də onların satışdan olan maliyyə nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün mühasibat uçotu hesablarda Planında 47 №-li «Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları» hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Göstərilən hesabın debetində xaric olmuş əsas vəsaitlərin ilk dəyəri, həmçinin əsas vəsaitlərin xaric olması (binaların, qurğuların və avadanlıqların sökülməsi və s.) ilə əlaqədar xərclər də əks etdirilir.

47 №-li «Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları» hesabının kreditində xaric olunmuş əsas vəsait obyektlərinə xaric olma vaxtınadək hesablanmış köhnəlmə məbləği, əmlakın satışından əldə edilən pul məbləği və onun silinməsi ilə əlaqədar mümkün yaxud satış qiymətləri ilə daxil olmuş material qiymətlərinin dəyəri əks etdirilir.

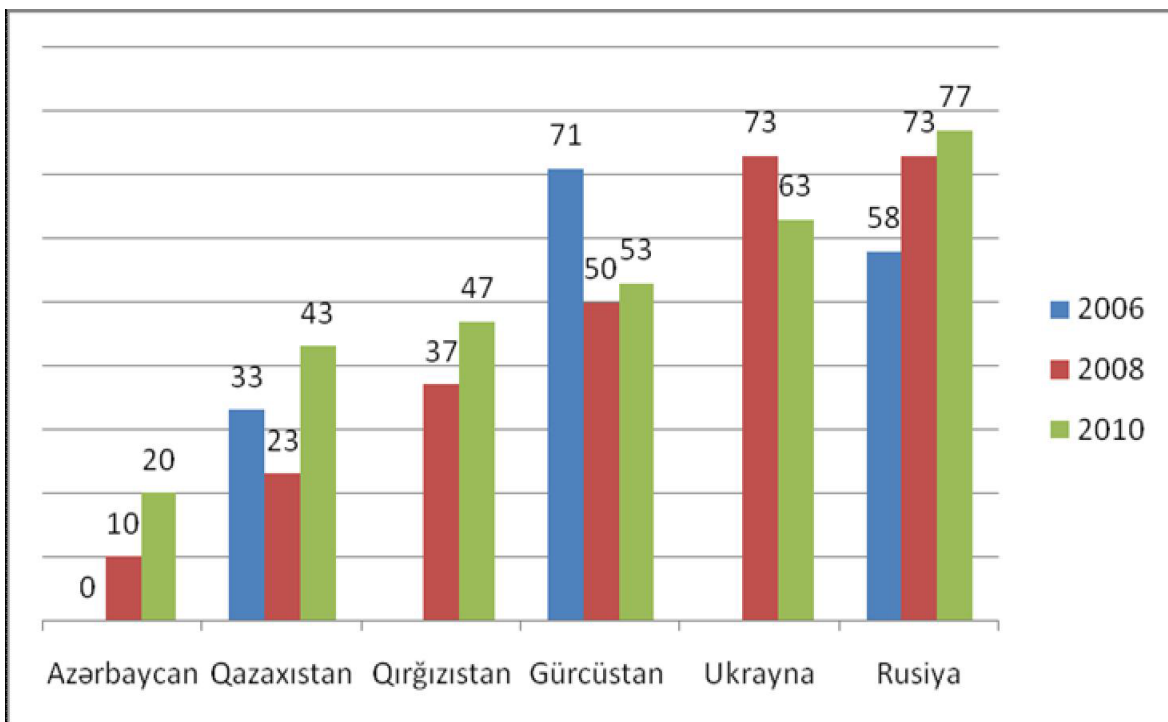
47№-li «Əsas vəsaitlərin satışı və sairə xaric olmaları» hesabı üzrə debet (zərər), yaxud kredit (gəlir) qalığı cari hesabat dövründə 80 №-li «Mənfəət və zərər»

hesabına, əvəzsiz olaraq verilməsi hallarında isə müəssisənin xüsusi vəsaitlərini uçota alan hesablara silinir.

Əsas vəsait obyektləri əskik gəldikdə, yaxud xarab olduqda onların ilk dəyəri 47 №-li «Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaricolmalar» hesabının kreditindən və 84 №-li «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarabolmasından itkilər» hesabının debetinə silinməli və sonra həmin məbləğ 73 N -li «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar» hesabının debetinə («Maddi zərərin ödənilməsi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar» subhesabı), əskikgəlmələrin və ya xarabolmaların konkret günahkarı müəyyən olunmadıqda isə 80 №-li «Mənfəət və zərər» hesabının debetinə yazılır.

47 №-li «Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaricolmaları» hesabı üzrə analitik uçot xaric olan əsas vəsaitlərin ayrı-ayrı inventar obyektləri üzrə aparılır.

Post-sovet ölkələrindən Azərbaycan, Gürcüstan, Qırğızıstan və Rusiyada ali audit qurumu birbaşa heç bir təşkilatın təbəçiliyində deyil. Qazaxıstanda ali audit qurumu prezidentə, Ukraynada isə parlamentə tabedir. Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Rusiyada ali audit qurumu parlamentə, Qazaxıstanda prezidentə, Qırğızıstanda isə həm prezidentə, həm də parlamentə hesabat verir. Hesablama Palatasının nüfuzuna görə (burada Hesablama Palatası icra Hakimiyyətindən müstəqilliyi, sədrin vəzifədən azad edilməsi proseduru, yoxlama aparmaqda sərbəstlik, büdcənin adekvatlığı və milli təhlükəsizlik sektorunun auditini həyata keçirmək üçün Hesablama Palatasının ştatında xüsusi auditorların mövcudluğu nəzərdə tutulur) üzrə 2010-cü il Açıq Büdcə indeksinə görə MDB ölkələri arasında birinci yerdə 100 baldan 77 bal toplayan Rusiyadır. İkinci yerə 63 bal toplayan Ukrayna, üçüncü yerdə isə 53 balla Gürcüstan olmuşdur. Qırğızıstan bu hesabatda 47 bal, Qazaxıstan 43 bal, Azərbaycan isə 20 bal toplamışdır. Aşağıdakı diaqramdan görüldüyü kimi, 2006-10-cü illər ərzində Hesablama Palatasının nüfuzu Gürcüstanda 71 baldan 53 baladək və Ukraynada 73 baldan (2008-ci il) 63 baladək azalmış, Azərbaycanda 0-dan 20-dək, Qazaxıstanda 33-dən 43-dək, Qırğızıstanda 37-dən (2008-ci il) 47-dək, Rusiyada isə 58-dən 77-dək artmışdır

Diqram 1. Hesablama palatasının nüfuzu (11,32-42)

Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Rusiyada Hesablama Palatasının sədri parlament tərəfindən, Qazaxıstan və Qırğızıstanda prezident tərəfindən vəzifəyə təyin edilir.

Cədvəl 3. Hesablama Palatasının sədri, sədr müavini və üzvləri kim tərəfindən təyin və azad edilir(12,555).

Ölkələr	Sədr	Sədr müavinləri	Üzvlər
Azərbaycan	Parlament	Parlament	Parlament
Gürcüstan	Parlament	Sədr	Sədr
Qazaxıstan	Prezident	Müavinlər yoxdur	Prezident
Ukrayna	Parlament	Parlament	Parlament
Qırğızıstan	Prezident	Müavinlər yoxdur	Parlament
Rusiya	Parlament	Parlament	Parlament

Beləliklə yalnız Gürcüstanda Hesablama Palatası sədrinin müavinləri və Hesablama Palatasının üzvlərini təyin və azad etmək səlahiyyətləri var ki, bu da hesablama Palatasının fəaliyyətini artırır. Azərbaycan, Ukrayna və Rusiyada

Hesablama Palatası sədrinin üzvləri və müavinləri təyin və azad etmək səlahiyyəti yoxdur. Gürcüstanda isə Hesablama Palatası sədrinin üzvləri və müavinləri təyin və azad etmək səlahiyyəti vardır. Hesablama Palatasının vəzifələri. Azərbaycan və Rusiyada Hesablama Palatası Dövlət büdcəsinin həm gəlirlərinə, həm xərclərinə nəzarət edir. Gürcüstan və Ukraynada Hesablama Palatası yalnız dövlət xərclərinə, Qazaxıstan və Qırğızıstanda isə yalnız dövlət gəlirlərinə nəzarət edir. Büdcədən kənar fondların nəzarəti Gürcüstan və Ukraynadan başqa digər baxılan ölkələrdə həyata keçirilir. Daxili nəzarətin auditi isə yalnız Gürcüstanda nəzərdə tutulub.

Hesablama Palatasının büdcə prosesində rolu.

Qazaxıstandan başqa baxılan ölkələrin hamısında ilkin nəzarət (yəni büdcə layihəsi hazırlandığı zaman gəlir və xərclərin əsaslandırılması) həyata keçirilir. Cari nəzarət Qırğızıstandan başqa bütün baxılan ölkələrdə, sonrakı nəzarət baxılan ölkələrin hamısında, səmərəliliyinə nəzarət isə Azərbaycandan başqa digər baxılan ölkələrdə həyata keçirilir. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi. Azərbaycandan başqa digər baxılan ölkələrdə Hesablama Palatası büdcə vəsaitlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini həyata keçirir.

Cədvəl 4. Hesablama Palatasının vəzifələri (24,6)

Ölkələr	Gəlirə nəzarət	Xərclərə nəzarət	İlkin nəzarət	Operativ nəzarət	Sonrakı nəzarət	Büdcədən kənar fondlar	Səmərəlilik Qiymətləndirilməsi	Daxili audit
Azərbaycan	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Yoxdur	Yoxdur
Gürcüstan	Yoxdur	Var	Var	Var	Var	Yoxdur	Var	Var
Qazaxıstan	Var	Yoxdur	Yoxdur	Var	Var	Var	Var	Yoxdur
Ukrayna	Yoxdur	Var	Var	Var	Var	Yoxdur	Var	Yoxdur
Qırğızıstan	Var	Yoxdur	Var	Yoxdur	Var	Var	Var	Yoxdur
Rusiya	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Yoxdur

Yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi, post-sovet ölkələrinin ali audit institutlarının mövcud olan ən ciddi çatışmazlıqlarından biri məhz daxili audit sisteminin və prosedurların olmamasıdır. Hesablama Palatasının effektivlik və

hesabatların açıqlıq indeksinə görə baxılan ölkələr arasında 2012-ci ildə ən yüksək bal Rusiya və Ukrayna qazanmışdır. Bu ölkələrdə Hesablama Palatasının hesabatlarının açıqlıq indeksi 77 və 63 olmuşdur, bununla da onlar əhəmiyyətli dərəcə aşırı hesab olunub.

Aşağıdakı cədvəl 5-də isə Hesablama Palatalarının kənar nəzarətinin effektivliyi qeyd edilmişdir.

Cədvəl 5. Hesablama Palatalarının kənar nəzarətinin effektivliyi (21,9)

Ölkələr	Bal (maksimum 100 olmaqla)
Rusiya	77(əhəmiyyətli)
Ukrayna	63(əhəmiyyətli)
Gürcüstan	53(qismən)
Qırğızıstan	47(qismən)
Qazaxıstan	43(qismən)
Türkiyə	37(qismən)
Azərbaycan	20(minimal)

Cədvəldən görüldüyü kimi Gürcüstan, Qırğızıstan, Qazaxıstan və Türkiyədə Hesablama Palatasının hesabatları qismən açıqdır və müvafiq olaraq 53, 47, 43 və 37 bal təşkil edir. Post-sovet məkanında ali audit qurumunun daha effektiv və hesabatlı çalışdığı ölkə Rusiya və Ukrayna olub. Azərbaycanda isə ali audit qurumunun müstəqil kənar nəzarəti problemlə qiymətləndirilib.

2.3. Aktivlərin uçotu və pul vəsaitləri üzrə hesablaşmaların auditi

Qeyri-maddi aktivlərə təsərrüfat fəaliyyətində uzun müddət istifadə edilən (bir ildən artıq vaxta), gəlir gətirən vəsaitlər daxildir. Bu əmlak qrupuna gəlir gətirən torpaq sahələri, təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqları, patentlər, lisenziyalar, proqram məhsulları, xüsusi fəaliyyət növünə verilən lisenziyalar, ticarət markaları, əmtəə

nişanları və s. aiddir.

Mühasibat uçotu və hesabatında qeyri-maddi aktivlər onların alınması, hazırlanması və nəzərdə tutulmuş məqsəd üçün istifadə olunma vəziyyətinə satılması üçün sərf olunmuş məsrəflər məbləği üzrə əks olunur.

Yoxlamada auditor xatırında saxlamalıdır ki, qeyri-maddi aktivlər uçotda o vaxt əks oluna bilər ki, onun forması (sxem, nümunəsi, müəllif vəsiqəsi, layihəsi və s.) olmaqla alqı-satqı obyektini kimi istifadə olunsun qanunla müəyyən olunmuş real qiyməti olsun və gəlir gətirməklə, alınmasına dair sübutedici sənədlər rəsmiləşdirilsin.

Auditor qeyri-maddi aktivlərin düzgün qiymətləndirilməsini, hərəkətinin uçotunu və dəyəri üzrə köhnəlmə (amortizasiya) hesablaşmasını yoxlamalıdır.

Qeyri-maddi aktivlər müəssisəyə təsisçilər tərəfindən nizamnamə kapitalına qoyulmuş formasında, alış vasitəsilə və müəssisənin özündə yaranmaqla, debitor borcla əlaqədar daxil olan və əvəzsiz verilmə əsasında daxil olur.

Auditor onu da xatırlamalıdır ki, qeyri-maddi aktivlərin alınması, yaradılması ilə əlaqədar olan məsrəflər kapital qoyuluşu xarakteri daşıyır və onlar bilavasitə istifadə yerinə verilənə qədər uzunmüddətli kapital qoyuluşu kimi 08 №-li «kapital qoyuluşu» hesabında əks olunur.

Qeyri-maddi aktivlərin uçotu əsas vəsaitlərin uçotu qaydasında aparılır. Ona görə də yoxlama üçün əsas informasiya mənbəyi analitik uçot üzrə aparılmış uçot, qəbul-təhvil aktı, ləğv olunma aktı və s. sənədlərdən istifadə edilməlidir.

Müəssisənin mülkiyyətində olan qeyri-maddi aktivlərin, mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün mühasibat uçotu hesablər planında 04№-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesabı nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyri-maddi aktivlərin auditinin aparılmasında auditor aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

Qeyri-maddi aktivlər 04 №-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesabında ilk dəyərlə uçota alınır. Bu dəyərlər obyektin üzrə belə müəyyən edilir:

- Təsisçilər tərəfindən müəssisəyə nizamnamə kapitalı kimi qoyulan obyektlər

üçün tərəflərin razılığına əsasən;

- Digər müəssisə və şəxslərdən pulla əldə edilmiş obyektlər üçün bu obyektlərin əldə edilməsi üzrə faktiki məsrəflərdən asılı olaraq;
- Digər müəssisə və şəxslərdən əvəzsiz alınmış obyektlər üçün müəssisəni daim fəaliyyətdə olan qiymətlərinə komissiyanın müəyyən etdiyi dəyərlə.

Təsisçilər tərəfindən müəssisəyə nizamnamə kapitalı kimi qoyulan qeyri-maddi aktivlər mədaxil edildikdə 04 №-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının debetində və 75 №-li «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının kreditində əks etdirilir.

Qeyri-maddi aktivlərin daxil olunmasının digər mənbəi onların pulla alınması və ya müəssisədə yaradılmasıdır. Hazırda bu əməliyyatların yerinə yetirilməsi uzunmüddətli investisiya qoyuluşu ilə icra olunur. Digər müəssisə və şəxslərdən pulla əldə edilmiş qeyri-maddi aktivlər 04 №-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının debetində və 08 №-li «Kapital qoyuluşları» hesabının kreditində yazılmaqla mədaxil edilir.

Digər bir mənbə qeyri-maddi aktivlərin dövlət orqanlarından və fiziki şəxslərdən əvəzsiz alınmasıdır. Dövlət orqanlarından maddi yardım kimi, digər müəssisə və şəxslərdən isə əvəzsiz alınmış qeyri-maddi aktivlərin mədaxil 04 №-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının debetində, 87 №-li «Əlavə kapital» hesabının kreditində əks etdirilir.

Qeyri-maddi aktivlərin daxil olması aktla sənədləşdirilir. 04 №-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesabı üzrə analitik uçot qeyri-maddi aktivlərin növləri və ayrı-ayrı obyektləri üzrə aparılır.

Bütün göstərilən əməliyyatların icra olunmasını yoxlamaqla auditor ilkin sənədlər olan qəbul-təhvil aktı, alış-satış müqaviləsi lisenziya və digər sənədləri öyrənir. Bu isə ona alınmış əmlakın mövcud qanunvericiliyə uyğun icra olmasına dair formalaşmasına imkan verir.

Əgər auditor mühasibat uçotu yazılışlarında yuxarıda göstərilən əməliyyatlar üzrə qeyri-maddi aktivlərin sənədləşdirilməsində səhvlər və yanlış yazılışlar müəyyən edərsə, bu barədə müəssisənin mühasibatlığına, həmin nöqsanların düzəldilməsinə

dair göstəriş verir.

Təcrübədə dəyəri üzrə bir ildən az vaxtda istifadə olunması nəzərdə tutulmuş lissiziyalar səhvən qeyri-maddi aktivlərin tərkibinə daxil edilir.

Belə hala yol verməmək üçün qeyri-maddi aktivlərin tərkibi əsaslı şəkildə yoxlanılmalıdır. Ona görə də müəssisədə qalıqda olan qeyri-maddi aktivlərin siyahısı tərtib olunmalı və onların hər birinin faydalı istifadə olunması müəyyən-ləşdirilməlidir.

Kassanın və kassa əməliyyatlarının auditi

Pul vəsaitləri ilə əlaqədar olan əməliyyatların auditor yoxlamasında kassa, bank və valyuta əməliyyatlarının yoxlaması aparılır. Burada əsas məqsəd pul vəsaitləri ilə aparılan əməliyyatların mövcud olan qanunvericiliyə uyğunluğu, doğru, düzgün və məqsədəuyğun aparılması və İcra olunmuş əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün əks olunmasını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Pul vəsaitlərinin və hesablaşma əməliyyatlarının həcmi əksər müəssisələrdə böyük uçot göstəricilərini əhatə etməsinə baxmayaraq, aparılan əməliyyatların yoxlaması mürəkkəb proses deyildir. Lakin mühasibat uçotunda əks olunmuş bu əməliyyatların yoxlaması auditorlardan çox böyük diqqət tələb edir. Çünki, təcrübə göstərir ki, müəssisələrdə baş verən əsas qanunçuluq pozğuntuları, əmlakın mənimsənilməsi halları və vəzifəli şəxslərin öz vəzifələrinə sui-istifadə halları bilavasitə kassa və digər hesablaşma əməliyyatlarının icrası ilə əlaqədar olaraq baş verir.

Bir qayda olaraq pul vəsaitləri və hesablaşmalarla əlaqədar əməliyyatların auditini aparılmasının kassa əməliyyatlarından başlanması məqsədəuyğundur. Müəssisələrdə nağd pul vəsaitinin qəbulu, saxlanması və buraxılması Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının 06 aprel 1993-cü il 9 №-li «Xəlf təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydasının təsdiq olunması barədə» qərarı və digər normativ aktlarla tənzimlənir. Həmin sənəd nağd pulu qəbul qəbul etmək, vermək və

kassa sənədlərini tərtib etmək, kassa kitabında qeydiyyat aparılması və pulun saxlanması, kassanın təftiş edilməsi və kassa intizamına əməl olunmasına nəzarət qaydalarını müəyyən etmişdir.

Kassanın və kassa əməliyyatlarının auditi zamanı ilk növbədə müəssisənin baş mühasibi və kassirin iştirakı ilə kassada nağd pul qalığının inventarlaşması aparılır. Müəssisədə bir neçə kassa olduqda auditor kassada müəyyən olunacaq pul məbləğini başqa kassa hesabına bağlanmasına imkan verməmək üçün digər kassaları möhürləyir.

Kassir yoxlama başlamazdan əvvəl son kassa hesabatı tərtib edir və yazılı qəbz verir ki, bütün mədaxil və məxaric sənədləri inventarlaşmaya qədər olan dövr üçün hesabatə əlavə olunmuş və sənədsiz buraxılmış pul vəsaiti yoxdur.

Bundan sonra kassir baş mühasibin və auditorun iştirakı ilə qalıqda olan pul məbləğlərini diqqətlə sayır və qalığı müəyyənləşdirir.

Auditor xatırlamalıdır ki, kassa yoxlanılarkən kassa məxaric orderindən başqa heç bir sənəd (qəbz, öhdəçilik və s.) qəbul olunmur. Qalıqda sənədsiz olaraq müəyyən olunmuş pul vəsaiti artıq məbləğ hesab olunur və müəssisə xeyrinə mədaxil olunur.

Kassada olan digər qiymətli vəsaitlər də, yəni qiymətli kağızlar, pul sənədləri də yoxlanmalıdır.

Müəssisə kassasında aparılan inventarlaşma nəticəsi auditor, baş mühasib və kassirin imzası ilə aktla rəsmiyyətə salınır.

Aparılan inventarlaşma nəticəsində pul vəsaitinin artıqlığı, əksik olması müəyyən olunduqda kassirdən yazılı izahat alınmalıdır. Kassada böyük məbləğdə pul vəsaitinin çalışmamazlığı müəyyən olunduqda auditor müəssisə qarşısında kassirin tutduğu vəzifədən azad olunması məsələsini qoya bilər.

Kassa yoxlanılarkən auditor kassirin təyin olmasına dair əmrin olmasını onunla maddi məsuliyyətə dair müqavilə bağlanmasını müəyyənləşdirməlidir.

Kassada inventarizasiya qurtardıqdan sonra auditor aparılan kassa əməliyyatlarının Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının «Xalq təsərrüfatında kassa

əməliyyatlarının aparılması qaydaları»nın (6 aprel 1993-cü il N9) tələblərinə uyğunluğunu müəyyən etməlidir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakılar yoxlanmalıdır.

«Bankdan alınmış pul vəsaitlərinin vaxtında mədaxil olunması. Bu yoxlama bilavasitə bank çıxarışları əsasında müəyyənləşdirilir. Əgər sənədlərdə pozma, düzəltmə halları müəyyən olunarsa, bankda həmin sənədlər üzrə qarşılıqlı yoxlama aparılmalıdır;

- Kassa mədaxil və məxaric orderlərinin düzgün tərtib olunması və sənədləşdirilməsi, mədaxil və məxaric orderlərinin qeydiyyat jurnalında əks olunması;

- Kassa kitabının düzgün aparılması və hər günün sonunda qalıqda olan pul vəsaitinin müəyyənləşdirilməsi;

- Əmək haqqının ödənilməsi cədvəllərinin yekunlarının düzgün hesablaşması;

- Deponentləşmiş əmək haqqı sənədlərinin düzgün aparılması;

- Nağd pul qalığı limitləri həddində pul vəsaitinin saxlanması və onun düzgün təyinatı üzrə istifadə olunması;

- Pul vəsaitinin saxlanması və daşınması zamanı onun salamatlığını təmin etmək barədə tövsiyələrin yerinə yetirilməsi;

- Müəssisə rəhbərinin pul vəsaiti və dəyərlər banklardan gətirilərkən yaxud ora təhvil verilərkən kassirə mühafizəçi və lazım gəldikdə nəqliyyat vəsaitinin ayrılması;

“Kassa binalarının texniki cəhətdən möhkəmləndirilməsi və yanğından mühafizə siqnalizasiyası vasitələri ilə təchiz olunmasına dair tədbirlərin icrası və s.

Yuxarıda göstərilən məsələnin yoxlamasından sonra kassa əməliyyatlarının düzgün aparılması yoxlanmalıdır. Yoxlama dövrünü əhatə edən bütün mədaxil və

məxaric kassa sənədləri ətraflı yoxlanılmalıdır

Kassa əməliyyatlarını yoxlayarkən auditor xüsusilə nağd pul vəsaitinin mədaxil olunmasının düzgün, vaxtında və tam sənədləşdirilməsinə diqqət verməlidir.

Pul vəsaiti kassaya banklardan, müəyyən xidmətlə əlaqədar olaraq müəssisə işçilərindən, hazır məhsul satışından, şəxslərdən və s. mənbələrdən daxil ola bilər. Auditor xüsusilə bankdan daxil olmuş pul vəsaitinin vaxtında mədaxil olunmasını diqqətlə yoxlamalıdır. Hazır məhsul satışdan, köməkçi təsərrüfatlardan, mənzil-kommunal xidmətindən daxil olan pulların sənədləşdirilməsi və mədaxil olunmasının da ətraflı yoxlanması vacibdir.

Kassaya nağd pul vəsaitinin daxil olması ilə əlaqədar olaraq kassa kitabı ilə kassa mədaxil orderlərində əks olunmuş göstəricilər bank çıxarışları və satılmış məhsulların (işlərin, xidmətlərin) qainələri və hesab-fakturaları ilə qarşılıqlı yoxlamalıdır. Auditor bilməlidir ki, hazırkı şəraitdə bəzi müəssisələrdə vergidən yayınmaq məqsədilə pul gəlirlərinin gizlədilməsi halları müşahidə olunur. Belə ki, kassaya daxil olan nağd pul məbləği 50 №-li «Kassa» hesabının debeti və 76 №-li «Müxtəlif debetorlar və kreditorlarla hesablaşmalar», 71 №-li «Təhtəlhesab şəxslərlə hesablaşmalar», 20 №-li «Əsas isihəsal», 88 №-li «Bölüşdürülmüş mənfəət» (ödənilməmiş zərər) və sairə hesabların kreditində əks olunur. Belə halda göstərilən hesablar üzrə debet yazılışları 46 №-li «Məhsul (iş, xidmət) satışı» hesabının kreditində aparılan yazılışlarla müqayisə olunmalıdır. Əgər 46 №-li hesabın kreditində həmin məbləğlərin yazılışı olmazsa, bu vergi ödənilməsinin gizlədilməsini göstərir. Belə halda auditor təcili olaraq müəyyən olunmuş faktla əlaqədar müəssisə rəhbərinə məlumat verməli və bu barədə tədbir görülməsinin bildirməlidir. Bu eyni zamanda müəssisə mühasibat (maliyyə) hesabatının etibarsızlığına şübhə yaradır ki, belə hal auditor yoxlamasında qəbul edilməz haldır.

Müəssisə kassasından nağd pul vəsaitin məxaric olunmasına yoxlayarkən auditor xatırlamalıdır ki, bu kimi əməliyyatlar kassa məxaric orderi, ödəniş cədvəli, ərizə və s. sənədlər əsasında icra olunur. Pul vəsaitinin buraxılmasına aid olan sənədlər müəssisə rəhbəri, baş mühasib və digər onları əvəz etmək hüququ olan

vəzifəli şəxslər tərəfindən imzalanmalıdır. Yoxlama aparılarkən auditor kassadan ödənen pul vəsaiti sənədlərinin hüquqi əsaslandırılmasını (işçi heyətinin mükafatlandırılmasına dair əmr, maddi yardımın olunmasına dair sənəd, icra vəərəqlərinin ödənilməsi) müəyyən etməlidir. Eyni zamanda məqsədli ödəmələr üzrə bankdan çeklə alınmış pul məbləğinin əmək haqqı, müxtəlif yardımlar üzrə ödəmələr, ezamiyyə, təsərrüfat xərcləri və s. ödənişlər, kassa limitinin gözlənilməsi yoxlanılmalıdır.

Belə ciddi yoxlama ona görə vacibdir ki, bəzi hallarda müəssisə kassasından böyük məbləğdə pul vəsaiti əməliyyata-təsərrüfat xərcləri, nümayəndəliyin saxlanması adı ilə verilir və bu pul məbləği saxta sənədlərlə tədavül xərclərinə silinir. Digər misal olaraq göstərmək olar ki, 50 №-li «Kassa» hesabının kreditindən heç bir əsas olmadan sosial sığorta üzrə yardımları, birdəfəlik maddi yardım üzrə pul məbləği ödənilərək istehsal məsrəfləri və ya tədavül xərcləri hesabına silinir və bunun nəticəsində məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyəri əsasız olaraq alınır.

Beləliklə auditor kassa əməliyyatlarının yoxlanılması apararkən tərtib etdiyi auditor proqramına aşağıdakılar mütləq qaydada nəzərdə tutulmalıdır;

- kassada pul vəsaiti və digər qalıqların inventarlaşması, onların saxlanması vəziyyətinin yoxlaması;
- kassaya daxil olan pul vəsaitinin vaxtında və tam mədaxil olunması;
- məxaricə silinən pul məbləğinin düzgün silinməsinin öyrənilməsi və təhlili;
- kassa və maliyyə intizamına əməl olunması vəziyyətinin yoxlaması;
- mühasibat uçotu hesablarında kassa əməliyyatlarının düzgün əks olunmasının yoxlaması;
- aparılan audit nəticəsi ilə əlaqədar olaraq təkliflər və nəticələrinin müəyyən olunması.

Hesablaşma hesabı ilə əlaqədar əməliyyatların auditi

Mövcud olan qanunvericiliyə görə müəssisələr onlara məxsus olan pul vəsaitlərinin banklarda olan hesablarında saxlamalıdır. Müəssisələr arasında aparılan təsərrüfat hesablaşmaları banklar vasitəsilə qeyri-nağd hesablaşma firmasında icra olunur,

Müəssisəyə bank hesabının açılması və əməliyyatların icrası Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Hesablaşma, cari və digər hesablar üzrə əməliyyatlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və Azərbaycan Respublikası Milli Bankının normativ aktları ilə nizama salınır və aparılır.

Bank əməliyyatları yoxtanarkən auditor mövcud olan qanunvericiliyin tələblərinə riayət etməlidir. Müəssisənin banklarda açılmış bütün hesabları və ilk növbədə hesablaşma hesabı yoxlanmalıdır. İlk növbədə bank çıxarışları əsasında uçot yazılışları müqayisə olunur. Hesablarda olan qalıqların baş kitabın göstəriciləri ilə təsdiqlənməsi müəyyənləşdirilir.

Hesablaşma hesabı üzrə əsas məlumatlar bank çıxarışları və onlara əlavə olunmuş hesablaşma sənədləridir. Auditor bütün bank çıxarışlarını hər bir əməliyyat üzrə onlara əlavə olunmuş ilkin sənədlər əsasında yoxlamalıdır. Mövcud olan qaydalara görə və tərəflərin razılaşmasına uyğun olaraq bank hər gün icra olunmuş hesablaşma əməliyyatları üzrə bank çıxarışlarını onlara əlavə olunmuş ilkin sənədlərlə birlikdə müəssisəyə təqdim etməlidir.

Bank çıxarışlarının göstərilən qaydada yoxlaması əsasında auditor aşağıdakıları müəyyən edir:

-bank çıxarışında əks olunmuş məbləğin, ona əlavə olunmuş ilkin sənədlərə uyğunluğu;

- bank çıxarışına əlavə olunmuş ilkin sənədlərdə bankın möhürünün olması. Əgər sənədlərdə möhür olmaması müəyyən olunarsa, auditor bankda qarşılıqlı müqayisə olunan yoxlama aparmalı və həmin sənədin düzgünlüyünü müəyyən

etməlidir;

- banka verilən nağd pul vəsaitlərinin hesablaşma hesabına daxil olma sənədlərində əks olunması;

- bank çıxarışlarına uyğun olaraq mühasibat uçotu müxabirləşmələrinin tərtib olunması və onların mühasibat hesablarında düzgün yazılışı;

- əvvəldən ödəmə qaydasında əmtəəsiz olaraq pul vəsaitinin göçürülməsi və digər şübhəli məbləğlər;

- əvvəldən-müqavilə ilə rəsmiyyətə salınmış, sair debitor və kreditorlarla hesablaşmalar üzrə nəticələr;

- bank əməliyyatlarının icrası ilə əlaqədar olan digər nöqsanlar.

Yoxlamada xüsusilə bankdan nağd pul alınması və onun 50 №-li «Kassa» hesabına mədaxil olunması və əksinə olaraq müəssisə kassanın bankdakı 52 №-li "Hesablaşma hesabı"na verilən pul vəsaitlərinin düzgün icra olunmasına və sənədləşməsinə diqqət verməlidir. Uçotun jurnal-order formasında aparılan müəssisələrdə 2№-li jurnal-order və 50 №-li «Kassa» hesabının debet yekunu bank çıxarışı ilə və ona əlavə olunmuş ilkin sənədlər yoxlamalıdır.

Hesablaşma hesabına daxli olan pul vəsaiti sənədləri yoxlanarkən, onun düzgün və tam mədaxil olunması müəyyənləşdirilir. Banka təhvil verilən bütün nağd pul vəsaiti bank çıxarışlarında əks olunmalıdır.

Bu əməliyyat eyni zamanda kassa əməliyyatları da yoxlanarkən nəzərə alınmalıdır.

Bank əməliyyatları yoxlanarkən daxil olmuş pul vəsaitlərinin düzgün uçotu və sənədləşdirilməsi müəyyən olunmalıdır. Bank əməliyyatlarının uçotunun aparılması üçün mühasibat uçotu hesablar planında 51 №-li «Hesablaşma hesabı» və 55 №-li «Banklarda olan xüsusi hesablar» hesablarından istifadə olunur.

Alıcılar tərəfindən ödənməmiş pul məbləği satış əməliyyatları üzrə hesabların yazılışlarında, 46 №-li «məhsul (iş, xidmət) satışı», 47 №-li «Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaricəmələri», 48 №-li «Sair aktivlərin satışı» və alıcılar, sifarişçilərin uçotu üzrə 64 №-li «Alınmış avanslar üzrə hesablaşmalar» hesablarında əks olunmuş uçot

yazılışları ilə yoxlamaqla müəyyənləşdirilir. Sair debitorlardan (müqavilə əsasında kirayə üzrə, birgə müəssisələrdən, iddlilər üzrə daxil olan cərimələr və s.) daxil olan pul vəsaiti bank çıxarışları və onlara əlavə olunmuş sənədlər əsasında yoxlanılır.

Eyni qaydada müəssisənin hesablaşma hesabından və digər hesablarından aparılan əməliyyatlar nəticəsində silinən pul vəsaitinə nəzarət edilir. Bankdan müəssisə kassasına daxil olunmuş nağd pul vəsaitinin vaxtında və tam mədaxil olunmasına, satıcılara və sair kreditorlara ödənməmiş vəsaitin qanuna uyğunluğuna xüsusi diqqət verilməlidir. Belə əməliyyatların aparılması sənədlərlə (müqayisə, görülmüş işlər üzrə təhvil-qəbul aktları, malların daxil olmasına dair qaimələr və s.) təsdiq olunmalıdır. Əgər müəssisə onun tabeliyində olan filialların əmək haqqının icra və rəqələri üzrə və s. ödəmələr üçün pul vəsaiti köçürürsə bu da ilkin sənədlərlə əsaslandırılmalıdır.

Satıcılara olan borcların ödənməsi həll olunarkən, yaranmış borcların əsaslı və real olması müəyyənləşdirilir. Belə faktlar olur ki, ticarət təşkilatına alınmış mallar üçün pul vəsaiti keçirilir və onun icrası yoxlanılarkən müəyyən olunur ki, müəssisə ambarına göstərilən mallar daxil olmamış və ya daxil olmuş malların çeşidləri sənədlərdə göstərilən çeşidə uyğun deyildir. Bəzi halda isə görülməyən işə görə tikinti təşkilatlarına pul vəsaiti keçirilir. Ona görə də pul vəsaiti ilə əlaqədar olan əməliyyatların yoxlamasında xüsusi diqqətlə əməliyyatlar üzrə ilkin sənədlər ətraflı yoxlanılmalıdır.

Müəssisə pul vəsaitini və bank əməliyyatlarının vəziyyətinin yoxlayarkən auditor 56 №-li «Pul sənədləri» və 57 №-li «Yolda olan köçürmələr» hesablarında əks olunmuş əməliyyatların düzgünlüyü yoxlanılmalıdır. Bu hesablara əsasız olaraq debitor borcları köçürülür ki, bu da maliyyə hesabatının düzgün müəyyən olunmamasına səbəb olur, Yoxlama aparılarkən 56 №-li «Pul sənədləri» hesabına analitik uçot göstəriciləri müəssisədə saxlanılan bütün pul sənədləri (poçta markalan, nəqliyyat biletləri, sanatoriya-kurort putevkaları, alınmış səhmlər və s.) üzrə yoxlanılmalı və onların hərəkətinin uçotu müəyyən olunmalıdır.

Əgər auditor yoxlamasında auditor vəzifəli şəxslər tərəfindən böyük məbləğlə

pul vəsaitinin mənimsənilməsi və saxtakarlıq halları müəyyən edilərsə, bu barədə müəssisə rəhbərliyinə və ya direktorlar şurasına məlumat verilməlidir. Auditor özünün yazılı formada təqdim etdiyi məlumatında buraxılan saxtakarlıq və əmlak mənimsənilməsi üçün məsul şəxslərin daşıyacaqları məsuliyyətə dair müəssisə rəhbərliyinə bildirməyə borcludur.

Valyuta hesabı üzrə əməliyyatların auditi

Xarici iqtisadi fəaliyyətin icrası ilə əlaqədar olaraq müəssisələr ixrac və idxal etdikləri mal-material dəyərinin hesablaşma əməliyyatlarını xarici valyuta ilə aparırlar. Mövcud olan qanunvericiliyə görə bu kimi əməliyyatları yerinə yetirmək üçün müəssisələr valyuta hesabı açmalıdırlar. Valyuta hesabının açılması və onda əməliyyatların aparılması qaydaları Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən müəyyən olunmuş prinsiplər üzrə icra olunur.

Müəssisə və təşkilatlarda valyuta hesabı əməliyyatları üzrə mühasibat uçotu hər bir valyuta üzrə ayrılıqda aparılır. Yəni ABŞ-ı dolları üzrə ayrı hesab, AFR-sı markası və üzrə ayrı hesablardan istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasında təsərrüfat əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi Respublikanın Milli valyutası sayılan manatla həyata keçirilir.

Banklarda və digər kredit idarələrindəki valyuta hesablarında olan vəsait qalıqdan, hesabat dövrünün sonuncu gününə Azərbaycan respublikası Milli Bankının valyuta məzənnələri üzrə xarici valyutaların yenidən haqq-hesab edilmə yolu ilə qiymətləndirilərək müəyyən edilmiş məbləğdə manatla əks etdirilir.

Ölkə ərazisində və xarici banklardakı valyuta hesablarında olan xarici valyuta ilə pul vəsaitlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün mühasibat uçotu hesablər Planında 52 №-li «Valyuta hesabı» müəyyən olunmuşdur. 52 №-li «Valyuta hesabı»na 52 -1 №-li «Ölkə daxilindəki valyuta hesabları», 52-2 №-li «Xaricdəki valyuta hesabları» subhesabları açıla bilər.

Valyuta əməliyyatları mühasibat uçotu sistemində özünün mürəkkəb əməliyyatları ilə fərqlənir. Ona görə də bununla əlaqədar əməliyyatlar yüksək ixtisaslı

mütəxəssis tərəfindən yoxlanılmalıdır. Ümumiyyətlə valyuta əməliyyatları yoxlanarkən, onun uçotu və icrası ilə əlaqədar olan qanunvericiliyin düzgün yerinə yetirilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir. Valyuta hesabları üzrə əməliyyatlar mühasibat uçotunda bank çıxarışlarına və onlara əlavə edilən pul-hesablaşma sənədlərinə əsasən əks etdirilir.

Müəssisənin bütün növ xarici valyuta vəsaitləri əsasən aşağıdakı məqsədlər üzrə fəaliyyət göstərir:

a) müəssisənin sərəncamında qalan dövriyyə vəsaiti kimi fəaliyyət göstərən xarici valyuta vəsaitləri;

b) təsisədiçi sənədlərə uyğun olaraq müəssisədə nizamnamə kapitalı kimi fəaliyyət göstərən xarici valyuta vəsaitləri;

v) müəssisədə uzunmüddətli və qısamüddətli borclar kimi fəaliyyət göstərən xarici valyuta vəsaitləri;

q) müəssisədə uzun və qısamüddətli kredit (ssuda) kimi fəaliyyət göstərən xarici valyuta vəsaitləri.

Yuxarıda «a» və «b» bəndlərində göstərilən müəssisənin sərəncamında qalan dövriyyə vəsaiti kimi fəaliyyət göstərən, eyni zamanda təsisədiçi sənədlərə uyğun olaraq müəssisədə nizamnamə kapitalı kimi fəaliyyət göstərən xarici valyuta vəsaitləri üzrə məzənnə fərqi il ərzində 52 №-li «Valyuta hesabı»nın və 83 №-li «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabının müvafiq subhesablarında uçota alınır.

İlin sonunda isə həmin məzənnə fərqi müəssisənin mənfəətinə (zərərinə) aid edilir.

Uzun və qısamüddətli («v» bəndində göstərilən) borclar kimi fəaliyyət göstərən xarici valyuta üzrə məzənnə fərqi həmin borclar qaytarılana qədər pul vəsaitlərinin uçota alan hesabların və 94 №-li «Qısamüddətli borclar» və 95 №-li «Uzunmüddətli borclar» hesablarının müvafiq subhesablarında uçota alınır.

Uzunmüddətli və qısamüddətli («q» bəndində göstərilən) kredit kimi fəaliyyət göstərən xarici valyuta vəsaitləri üzrə məzənnə fərqi həmin kreditlər (ssudalar) qaytarılanadək 52 №-li «Valyuta hesabı», 90 №-li «Qısamüddətli bank kreditləri» və

92 №-li «Uzunmüddətli bank kreditləri hesablarının müvafiq subhesablarında uçota alınır.

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan qanunvericiliyə əsasən xarici iqtisadi əlaqələrin aşağıdakı formaları müəyyən olunmuşdur:

- qabaqcadan ödəmə;
- inkasso forması;
- akkreditiv hesablaşma forması;
- mal mübadiləsi və ya barter əməliyyatları forması.

Qabaqcadan ödəmə formasında icra olunan 'hesablaşma formasında alıcı ilə satıcı müəssisə arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq buraxılacaq məhsulun dəyəri alıcı müəssisə tərəfindən əvvəlcədən ödənilir.

İnkasso formasında hesablaşmada bankın müştərisinin tapşırığı ilə, ona təqdim olunan hesablaşma sənədləri əsasında satıcı müəssisədən alıcının ünvanına göndərilmiş əmtəə-material dəyərini pul ifadəsində onun bankdakı hesablaşma hesabına ödənməsi üçün ödəmə tələbnaməsinin göndərilməsidir.

Akkreditiv formasında hesablaşmada alıcı ilə satıcı müəssisə arasında bağlanmış müqavilə əsasında razılaşdırılmış şərtlərə uyğun olaraq bankdan müəyyən pul vəsaitini almaq hüququdur. Belə halda müəyyən bank, onun banka verdiyi pul məbləği əsasında, həmin pulun müəyyən dövr ərzində ölkənin başqa bankından alınması üçün verilən adı sənəddir.

Akkreditiv formasında hesablaşmada bank zəmanət verir ki, akkreditiv açılmış olduğu bankdan vəsaitin daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq akkreditivdə göstərilən məbləği ödəyəcəkdir.

Mal mübadiləsi və ya barter əməliyyatları formasında əməliyyatlar ölkə daxilində və ölkədən kənar xarici ticarət əlaqələrində geniş istifadə olunur. Bu əməliyyatların genişlənməsinə əsas səbəb bir sıra müəssisələrin hesablaşma hesablarında valyuta vəsaitinin olmaması ilə əlaqədardır.

Barter və ya mal mübadiləsi valyutasız, lakin vahid müqavilə (konkret) üzrə tərtib olunan, qiymətli qoyuluş və tarazlaşdırılan mal mübadiləsidir. Barter

əməliyyatları zamanı qarşılıqlı iradlar üzrə hesablaşmalar bir qayda olaraq əlavə mal göndərilməsi və ya göndərilən malın həcmnin azaldılması yolu ilə həyata keçirilir.

Mal mübadiləsi və ya barter əməliyyatları dəyəri ödənilmədən satışa yola salınmış məhsullara (mallara), yaxud təhvil verilmiş iş və xidmətlərə görə həyata keçirildikdə müvafiq satış hesablarının kreditində və 62 №-li «Alıcılar və sifarişçilərə hesablaşmalar», yaxud 76 №-li «Müxtəlif debetor və kreditorlarla hesablaşmalar» hesabının debetində əks etdirilir. Eyni zamanda müvafiq satış hesablarının debeti satışa yola salınmış malların, əsas vəsaitlərin və sair əmlakların və yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər maya dəyərini uçota alan hesablarla müxabirləşir. Göstərilən əməliyyatlar üzrə Maliyyə nəticələri 80 №-li «Mənfəət və zərər» hesabına silinir.

Göstərilən hesablaşma formalarının düzgün və normativ sənədlər üzrə yerinə yetirilməsi auditor tərəfindən ətraflı yoxlamalı və nəticə müəyyənləşdirilməlidir.

Auditor yoxlama dövründə onu da xatırlatmalıdır ki, xarici iqtisadi əməliyyatlar aparən müəssisələr satışdan daxil olan pul vəsaiti satılmış malların yükləndiyi günün məzənnəsi ilə uçotda əks etdirilir.

Əgər əməliyyatlar ikitərəfli barter vasitəsilə həyata keçirilirsə, mühasibat uçotunda vəsait gömrük bəyannaməsində göstərilən məbləğ əsasında əks etdirilir. Əgər məhsul qaimə ilə daxil olubsa, bu halda təhvil - qəbul aktı tərtib edildiyi günə olan məzənnə fərqi ilə uçotda əks etdirilir.

Malsatan və podratçılarla, alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmaların auditı

Malsatan və alıcılarla hesablaşmaların auditinin aparılmasına başlanarkən auditor xatırlamalıdır ki, bu yoxlama əməliyyatlarında ilk növbədə satıcı və alıcı müəssisələr arasında malların satışı, görülmüş işlər və xidmətlərlə əlaqədar olaraq bağlanmış müqavilələrin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğunluğu, onun tələblərinə cavab verməsinin düzgün sənədləşdirilməsi müəyyən olunmalıdır.

Malların satışı (işlərin, xidmətlərin) ilə əlaqədar bağlanmış müqavilələrdə ən

vacib məsələlərdən biri müqavilələrin rəsmiyətə salınması forması ilə yanaşı, onların icra olunma dövründən asılı olmayaraq tam və vaxtında yerinə yetirilməsidir. Əgər satıcı və alıcı müəssisələr arasında bağlanmış müqavilələr icrası müəyyən olunmuş valyuta və göstəricilər üzrə yerinə yetirilmirsə, belə müqavilələri etibarlı hesab etmək mümkün deyildir.

Beləliklə auditor icra olunmuş satış və alış əməliyyatları üzrə bağlanmış müqavilələri, onların düzgün rəsmiyətə salınmasını, başlanma tarixini və vaxtı keçmiş borcların səbəblərini müəyyən etməlidir.

Daha sonra auditor malsatan və alıcılarla hesablaşma əməliyyatlarının hər bir satıcı və alıcı müəssisə üzrə ayrılıqda yoxlanılır. Mühasibat uçotunda əks olunmuş və İlkin hesablaşma sənədləri sayılan hesablaşma-ödəmə sənədləri, hesablaşmaların yoxlamasına dair inventarlaşma aktları və mühasibat uçotu hesablarda planında müəyyən olunmuş 62 №-li «Alıcılarla və sifarişçilərlə hesablaşmalar» hesabında əks olunmuş yazılışlar əsasında alıcılara yüklənmiş (satılmış) məhsullar (iş, xidmət) üzrə həqiqi, qanuni borclar müəyyənləşdirilir.

62 №-li «Alıcılarla və sifarişçilərlə hesablaşmalar» hesabı üzrə hesablaşmanın xarakterindən asılı olaraq aşağıdakı subhesablarda açıla bilər(20,9):

1. «İnkasso qaydasında ödəmələr»
2. «Planlı ödəmələr üzrə hesablaşmalar»
3. «Alınmış vekseller»

Hazır məhsulların satışı ilə əlaqədar olaraq müqavilələrin və digər hüquqi sənədlərin araşdırılması nəticəsi olaraq 62 №-li hesabın subhesablarında əks olunmuş alıcılara və sifarişlərə olan borcların həqiqiliyi və qanunayüğun olması müəyyənləşdirilir. Göstərilən hüquqi sənədlərdən başqa informasiya mənbəi hesablaşma-ödəmə sənədləri, hesablaşmaların inventarlaşma aktları baş kitabın göstəriciləri və müəssisənin mühasibat uçotu hesablarda aiddir.

Qeyri-nağd hesablaşmalarda istifadə olunan müxtəlif formalar üzrə hesablaşma sistemi öyrənilərkən, onların subtedici sənədlərin olmasına xüsusi diqqət verilməlidir. Bəzi hallarda isə lazım gələrsə bankda və müəssisədə mövcud olan

hesablaşma sənədlərinin qarşılıqlı yoxlaması aparılmalıdır, Burada əsas diqqət çəklər, akkreditivlər və veksellərin istifadə olunması ilə əlaqədar olan hesablaşmalara daha geniş diqqət verilməlidir. Bu sənədlər bir sıra hallarda səhvlər, mövcud olan qanunvericiliyə riayət olunması və aldatma müşahidə olunur. Əgər alıcının borcunu təmin edən alınmış veksellər üzrə yaxud nəzərdə tutulubsa, onda bu borc ödəndikcə 51 №-li «Hesablaşma hesabı», yaxud 52 №-li «Valyuta hesab»ının debetinə, 62 №-li «Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar» hesabının (bocun ödənilməsi hissəsi qədər) və 80 №-li «Mənfəət və zərər» (falzin həcmi qədər) hesabının kreditinə yazılışlar aparılır.

Auditor 62 №-li «Alıcılarla və sifarişçilərlə hesablaşmalar» hesabının analitik hesab göstəriciləri də ətraflı yoxlanmalıdır. Bunları yoxlamaqla ayrı-ayrı alıcılar və sifarişçilərin hesablaşma ilə əlaqədar real borcları, pul vəsaitlərinin müəyyən otunmuş vaxtlar üzrə daxil olması və s. göstəricilər müəyyən olunur. Burada həm də vaxtı keçmiş debitor borcları və onların ödənilməsi səbəbləri öyrənilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, 62 №-li «Alıcılar sifarişçilərlə hesablaşmalar» hesabı üzrə analitik uçot alıcılarla (sifarişçilərə) təqdim edilən hər bir hesab-faktura üzrə, planı ödənişlər qaydasında, hesablaşmalar zamanı isə hər bir alıcı və sifarişçi üzrə aparılır. Bu zaman analitik uçotunun quruluşu elə olmalıdır ki, alıcılar və sifarişçilər üçün maraqlı olan (veksel təminatları, daxil olası pul vəsaitinin müddətləri, banklar tərəfindən uçota alınmış veksellər üzrə vaxtdan daxil olmayan pul vəsaitləri və başqa məlumatlar barədə) məlumatların əldə edilməsinə təminat versin.

Yoxlamanın yekun mərhələsində alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar üzrə analitik və sintetik uçot hesablarında müxabirləşmələrin yazılışının düzgünlüyü müəyyən olur. Müəyyən olunmuş nöqsanlar auditorun iş sənədlərində əks olunmalıdır.

Auditor alıcılarla və sifarişçilərlə hesablaşmaların yoxlaması yekunlaşdırmaqla, hesablaşma sistemində daha vacib əhəmiyyəti olan malsatan və podratçılarla hesablaşmaların yoxlamasını davam etdirir.

Burada əsasən 60 №-li «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» və 76 №-li

«Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» hesablarında əks olunmuş əməliyyatların yoxlaması ilə başlayır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditor yoxlamasında əsas sənəd alıcı ilə satıcı müəssisələr arasında hüquqi münasibətləri tənzimləyən və vacib sənəd hesab olunan bağlanmış müqavilələr hesab olunur.

Beləliklə yoxlama aparılarkən auditor malsatan və podratçılarla aparılan əməliyyatlar üzrə müqavilənin olmasına, onun düzgün, normativ qanunvericiliyə uyğun tərtib olunmasına xüsusi fikir verilməli və borcların olması müəyyənləşdirilməklə, onların əmələ gəlmə tarixi və səbəbləri aşkarlanmalıdır.

Daha sonra auditor bütün satıcılar və podratçılar üzrə hesablaşma əməliyyatlarını yoxlamalıdır. Burada 60 №-li «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabı üzrə uçot-yazılış əməliyyatları, hesablaşma-ödəmə sənədləri əsasında yoxlama aparılmalıdır. Yoxlamada əməliyyatların aparılması tarixi, məzmunu, daxil olmuş mallar üzrə qiymətlər, əlavələr, onların tam mədaxil olunması və 19 №-li «Alınmış sərvətlər üzrə ƏDV»-nin əsaslandırılması müəyyən olunmalıdır.

Faktiki olaraq daxil olmuş, lakin hesablaşma sənədləri daxil olmamış əmtəə-materiallar müəyyən olunarkən onların yolda olması və ya əvvəllər daxil olması araşdırılmalıdır. Eyni zamanda hesablaşma əməliyyatlarının qarşılıqlı yoxlaması və inventarlaşdırmanın aparılması, müqavilə öhdəliklərinin pozulması ilə əlaqədar olaraq satıcılara cərimə iddialarının verilməsi və ümüdsüz borcların silinməsi faktları müəyyən olunmalıdır. Lazım gələrsə nəzarət qaydasında yoxlanılan müəssisədə qalıqda olan əmtəə-material dəyərlərinin inventarlaşması sənədlərin və uçot registrlərinin qarşılıqlı yoxlaması əməliyyatları aparıla bilər. Hesablar üzrə müxabirləşmələrin uçot yazılışlarında əks olunmasına da nəzərdən keçirmək lazımdır. 60 №-li «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının kreditində əks olunmuş yazılışlar 08 №-li «Kapial qoyuluşları», 10 №-li «Materiallar», 12 №-li «Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar», 19 №-li «Alınmış sərvətlər üzrə ƏDV», 20 №-li «Əsas isihsal», 41 №-li «Mallar» hesablarının debetlərindəki yazılışlarla müqayisə olunmalıdır. 60 №-li hesabat debetində əks olunmuş yazılışlar 50 №-li «Kassa», 51

№-li «Hesablaşma hesabı», 52 №-li «Valyuta hesabı», 55 №-li «Banklarda olan xüsusi hesablar»ın kreditində əks olunmuş yazılışlarla qarşılıqlı yoxlanılır Bir qayda olaraq sintetik hesablarda əks olunmuş göstəricilər analitik uçot göstəricilərinə bərabər olmalıdır.

Audit aparılarkən analitik uçotun təşkili və aparılan yazılışlar da nəzərdən keçirilməlidir. Auditor onu da xalırlamalıdır ki, 60 №-li «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabı üzrə analitik uçot ödənilmək üçün təqdim olunan hər bir hesab-fakturalar və planlı ödənişlər qaydasında aparılan hesablaşmalar zamanı isə hər bir malsatan və podratçı üzrə aparılır. Bu zaman analitik uçotun quruluşu: Ödəmə müddəti çatmamış, aksent edilmiş və digər hesablaşma sənədləri üzrə malsatanlar; vaxtında ödənilməmiş hesablaşma sənədləri üzrə; fakturalaşmamış satışlar üzrə; ödənmə müddəti çatmamış verilmiş veksellər üzrə; ödənmə vaxtı keçmiş veksellər üzrə; alınmış kommersiya kreditləri üzrə malsatan və podratçılarla hesablaşmalar haqqında zəruri məlumatların əldə edilmə mümkünlüyü təmin etməlidir.

Auditor müəssisənin avans şəklində əvvəlcə ödənmə və avans alınan pul vəsaitinin sənədləşdirilməsi və uçotda əks etdirilməsini təhlil etməlidir. Bu məqsədlə 61 №-li «Verilmiş avanslar üzrə hesablaşmalar» hesablarından istifadə edilir.

Auditor ilkin sənədlərin və uçot yazılışlarının öyrənilməsi nəticəsində verilmiş və alınmış avansların əsaslı olmasını öyrənir, 61 №-li «Verilmiş avanslar üzrə hesablaşmalar» və 64 №-li «Alınmış avanslar üzrə hesablaşmalar» hesabları üzrə analitik uçotun düzgün aparılmasının və onların analitik və sintetik uçot göstəricilərinə uyğunluğu və bununla əlaqədar olaraq alınmış avanslar üzrə əlavə dəyər verginin (ƏDV) vaxtında və düzgün ayrılmasını müəyyənləşdirir.

FƏSİL III. AUDİT XİDMƏTİNİN BEYNƏLXALQ NORMALARA UYĞUNLAŞDIRILMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Biznesin uçot, hesabat və daxili nəzarət sistemlərinin tənzimlənməsi

Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçməsi, ölkədə iqtisadi hüquqi nəzarətin keyfiyyətinin əsaslı surətdə yüksəldilməsini və onun dünya standartlarına cavab verməsini tələb edir. Bu da öz növbəsində son illərə kimi fəaliyyət göstərən inzibati amirlik sistemində əsaslanan köhnəlmiş bir sıra iqtisadi nəzarət qurumlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının məhsulu olan audit xidmətinin yaradılıb, fəaliyyət göstərməsi təqdirə layiq bir hadisə kimi qəbul olunmalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, hazır ki dövrdə audit xidməti iqtisadi hüquqi nəzarətin ən yüksək pilləsi kimi hesab olunur. Auditin əsas vəzifəsi təkcə yaranan iqtisadi münasibətləri qeyri-səmimi sahibkarlardan qorumaqla bitmir. O, həm də iqtisadiyyat sahəsində hüquq pozuntularının qarşısını almaqla yanaşı, həm də ictimai hüquq şüurunun daha da yüksək səviyyədə formalaşmasına əsaslı surətdə təsir göstərməkdən ibarətdir.

Bununla əlaqədar onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illər respublikamızda müstəqil auditor nəzarəti sisteminin yaradılması, auditor kadrlarının hazırlanması, auditorların peşə vəziflərinin, hüquq və məsuliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində və s məsələlər sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Deyilənlərə misal olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, son illər “Auditor xidməti haqqında” Qanun, “AR Auditro Palatası haqqında” Əsasnamə, qəbul olunmuş əsassız yoxlamaların qadağan edilməsinə, dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair Respublika Prezidenti fərman vermiş və i.ə. Bütün bunların nəticəsində respublikada auditor xidməti bazarı formalaşmışdır.

Belə bir vaxtda auditor fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə tənzimlənməsinə böyük ehtiyac vardır.Məlum olduğu kimi Auditor fəaliyyəti onun əsasnaməsi ilə tənzimlənir.Bu əsasnamə Milli Məclis tərəfindən 1995-ci il 19 sentyabr tarixdə 1115 sayılı qərarla təsdiq edilmişdir.

Qüvvədə olan qanunçuluğa əsasən Palatanın əsas vəzifəsi mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasını təmin etmək məqsədilə respublikada auditor xidmətinin işini təşkil etməkdən və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq onun inkişafı və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər keçirməkdən ibarətdir.

Palata aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- Azərbaycan Respublikasında auditor xidməti işlərini təşkil edir və tənzimləyir.
- Azərbaycan Respublikası ərazisində sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına lisenziya verir,onların işlərinə və auditor təşkilatlarının nizamnamələrinin “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanuna uyğunluğuna nəzarət edir.
- Sərbəst auditorları və auditor təşkilatlarını qeydiyyatdan keçirir,uçotunu aparır və onlara qeydiyyat haqqında şəhadətnamə verir.
- Azərbaycan Respublikası ərazisində auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyaların verilməsi üçün imtahanların keçirilməsi qaydalarını hazırlayır və təsdiq edir.
- auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyaların verilməsi üçün imtahan komissiyasının tərkibini və əsasnaməsini hazırlayıb təsdiq,imtahan haqqını müəyyən edir.
- təsərrüfat subyektinin maliyyə və mühasibat hesablarına dair auditor rəyinin formalarını,sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının işi haqqında müxtəlif hesabat formalarını hazırlayıb təsdiq edir;
- auditor təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və mövcud qanunvericilik aktlarının tətbiqi məsələləri ilə əlaqədar sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına məsləhət verir,auditor xidmətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlayır və onların həyata keçirilməsinə nəzarət edir;

- audit aparılmasına dair təlimatlar,tövsiyələr və metodik göstərişlər hazırlayır;
- auditor xidməti göstərilməsinin forma və metodlarına dair normativ sənədlər tərtib edir, milli və beynəlxalq təcrübənin daimi öyrənilməsi əsasında müvafiq tövsiyələr hazırlayır;
- peşə funksiyalarını lazımı səviyyədə yerinə yetirməməsi ilə əlaqədar sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına qarşı sifarişçilərin iddialarına, respublikanın qanunvericilik aktlarına müvafiq surətdə baxılmasını təmin edir;
- sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir.

Bunlarla bərabər o, sərbəst auditorlar, auditor təşkilatı, sərbəst xarici auditor və xarici auditor xidmətinin filialı və nümayəndələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğunluğunu yoxlayır və işinə nəzarət edir, təkrar auditi həyata keçirir və s.

Auditə dair qanunvericilik aktları.

Azərbaycan Respublikasında Auditor xidmətinin təşkilini, onun həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, auditorların funksiyalarını, hüquqlarını və vəzifələrini “Auditor xidməti haqqında” qanun müəyyən edir.

Bu qanun mülkiyyət formasından və təşkilati hüquqi tabeliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisindən fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrə, təşkilatlara, idarələrə şamil edilir.

Təsərrüfatlar subyektlərində müqavilə əsasında maliyyə təsərrüfat sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlil aparmaq və yazılı rəy vermək, mühasibat uçotunu qurmaq, hesabat göstəricilərinin dürüstlüyünü təsdiq etmək və auditorun peşə fəaliyyətinə (auditor təşkilatının nizamnamə məqsədlərinə) uyğun olaraq maliyyə - təsərrüfat münasibətləri sahəsində digər xidmətləri göstərmək auditor xidməti hesab edilir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında bu xidməti qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq sərbəst auditorlar və auditorlar təşkilatı həyata keçirirlər.

Sərbəst auditor Auditorlar palatasının verdiyi lisenziyaya əsasən Respublika ərazisində sərbəst auditor xidməti göstərmək hüququ əldə etmiş fiziki şəxsdir.

Qüvvədə olan qanunçuluğa görə Azərbaycan Respublikasında sərbəst auditor hüququnu qazanmaq üçün aşağıdakı şərtlər tələb olunur. (maddə 6):

- a) Həmin şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmalıdır;
- b) Məhkəmənin qüvvəyə minmiş hökmü ilə maliyyə - təsərrüfat sahəsində müəyyən vəzifələr tutmaq və ya fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququndan məhrum edilməmək və ya bu növ cəza ilə bağlı məhkumluğun qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ödənilməsi;
- v) mühasibat uçotu, maliyyəçi, iqtisadçı və hüquqşünas ixtisasları, üzrə ali təhsil və ixtisas üzrə azı 3 il iş stajına malik olmalıdır;
- c) sərbəst auditor imtahanlarını verməlidir. Tamah məqsədi ilə cinayət törətmək üstündə məhkum olunmuş və məhkumluq müddətini başa vurmamış şəxslər auditor ola bilməzlər. Öz ölkəsində auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququ olan xarici ölkə vətəndaşı Auditor Palatasının rəsmi icazəsi ilə hüquqdan Azərbaycan Respublikası ərazisində istifadə edə bilər.

Auditor adı almaq üçün imtahanlar Auditorlar Palatasının təyin etdiyi komissiya tərəfindən qəbul edilir. İmtahanlar Auditorlar Palatasının əsasnaməsində nəzərdə tutulan qaydaya uyğun olaraq təşkil edilir.

Auditor təşkilatı Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında Azərbaycan Respublikasının ərazisində auditor xidməti göstərmək hüquqi əldə etmiş və nizamnaməsinə görə yeganə fəaliyyət sahəsi bu xidmət növü olan hüquqi şəxsdir. Bu təşkilatın yaradılması üçün azı sərbəst auditor olmalıdır.

Adətən aparılmış auditor yoxlamasının nəticəsi auditor imzası və möhürü ilə təsdiq olunmuş auditor rəyi ilə rəsmiyyətə salınır.

Sərbəst auditor və auditor təşkilatı üçün qanunçuluqda aşağıdakı hüquqlar nəzərdə tutulmuşdur:

- a) qanuna əsasən və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun auditin forma və metodlarını sərbəst müəyyənləşdirmək;

- b) sifarişçinin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinə dair bütün sənədlərlə (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə saxlanılan sənədlərlə) tanış olmaq və yoxlama üçün onları almaq, pul məbləğlərinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin mövcudluğunu yoxlamaq və audit üçün lazım olan digər məlumatları almaq;
- v) sifarişçinin rəhbərliyindən və işçilərindən yazılı izahat almaq.
- c) səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifərişi ilə auditor xidməti göstərərəkən müəyyən etdikləri pozuntu və nöqsanlar haqqında onlar qarşısında məsələ qaldırmaq;
- ç) auditin keçirilməsinə müqavilə əsasında başqa auditorları cəlb etmək;
- d) yoxlanılan təsərrüfat subyekti tərəfindən audit üçün lazım olan sənədlər təqdim edilməməsi halında audit yoxlamasını keçirməkdən imtina etmək.

Auditorların məsuliyyəti. Auditorlar və auditor təşkilatları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirmədikdə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq əmlak məsuliyyətinə cəlb edilə bilər.

Audit yoxlamaları zamanı sifarişçi (iqtisadi subyekt) üçün də müvafiq məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.

Auditor xidməti bir tərəfdən sərbəst xidmət, sərbəst auditor və ya auditor təşkilatı, digər tərəfdən isə sifarişçi arasında bağlanmış və yoxlamanın məzmununu, aparılması müddətlərini, məsləhət xidmətlərinin həcmi, ödəniş məbləğini və qaydasını eləcə də tərəflərin məsuliyyətini nəzərdə tutan müqavilə əsasında fəaliyyət göstərilir.

Sifarişçi auditorun öz peşə vəzifələrinin tam və keyfiyyətə yerinə yetirməsinə bütün lazımi şəraitin yaradılması üçün məsuliyyət daşıyır.

Auditor öz müştərisindən, eləcə də bu işdə marağı olan hər hansı üçüncü şəxsdən asılı deyildir.

Auditor və ya auditor təşkilatı tərəfindən müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi, auditor rəyinin təhvil – qəbul aktı ilə müəyyən olunur. Auditor rəyi müəyyən olunmuş forma əsasında tərtib edilir. Təsərrüfat subyektləri auditor seçməkdə sərbəstdirlər. Təsərrüfat subyektləri maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı

bütün məsələlər üzrə sərbəst və ya auditor təşkilatı ilə hər hansı müddətdə müqavilə bağlamaq hüququna malikdir. Bu cür müqavilələr yoxlama xarakteri daşdıqda, auditor yoxlamanın nəticələrinə görə müəyyən olunmuş qaydada akt tərtib edir.

Auditor fəaliyyətinin hüquqi əsası. Auditor fəaliyyətinin hüququ əsasını əsas etibar ilə aşağıdakılar təşkil edir:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995 – ci il
  - 2) Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 1994 – cü il;
  - 3) Azərbaycan Respublikasının ərazisində auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998 – ci il 13 yanvar tarixli 9 sayılı qərarı;
  - 4) “Auditor yoxlamaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
  - 5) Azərbaycan Respublikasının “Auditorlar Palatası haqqında” əsasnamə (1996 – cı il);
  - 6) Auditorlar Palatası və auditor xidməti haqqında digər normativ sənədlər
- Atestasiyaların keçmiş və sərbəst (müstəqil) fəaliyyət göstərmək arzusunda olan hər bir fiziki şəxs və eyni zamanda auditor firması (hüquqi şəxs) fəaliyyət göstərmək üçün ilk növbədə sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti kimi dövlət qeydiyyatından keçdikdən, auditor fəaliyyəti üçün lisenziya aldıqdan və dövlət reyesterində, sərbəst auditor və auditor firması kimi qeydə alındıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilər.

3.2.Daxili audit bölməsinin fəaliyyətinin təşkili istiqamətləri

Müəssisələrdə daxili audit xidmətinin strukturuna Audit Komitəsi və müəssisənin DAB daxildir. Audit Komitəsinin üzvləri vəzifəyə Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən təyin olunurlar. Audit Komitəsi, banklarda mükəmməl nəzarət sisteminin mövcudluğunu və adekvatlığını təmin etməklə Müşahidə Şurasına və İdarə Heyətinə köməklik göstərir. Audit Komitəsinin Sədri Komitənin yığıncaqlarında iştirak etmək üçün İdarə Heyətinin Sədrini, İdarə Heyətinin digər üzvlərini, DAB

direktorunu və kənar auditorları dəvət edə bilər. Audit Komitəsinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- DAB-ın Əsasnaməsinin hazırlanması (Audit Komitəsi tərəfindən təsdiq edilir);
- DAB-ın fəaliyyətinə nəzarət edilməsi, o cümlədən audit planlarının və resursların ayrılmasının təsdiqlənməsi;
- Kənar auditorlarla əlaqələr: audit işi planlarının, audit nəticələrinin və tövsiyələrinin qəbul edilməsi;
- Kənar auditorların seçilməsi ilə əlaqədar, Müşahidə Şurasına tövsiyələrin verilməsi;
- Nəzarət orqanları ilə görüşlərin keçirilməsi və onlara bankın idarəetmə strukturu və fəaliyyət sistemi haqqında məlumatın verilməsi;
- Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti, DAB, kənar auditorlar və nəzarət orqanı arasında əlaqələrin təşkili;
- Müşahidə Şurasına müntəzəm olaraq komitənin fəaliyyət nəticələri barədə hesabat verilməsi. Daxili audit bölməsi müəssisənin daxilində daxili audit işini yerinə yetirir.

DAB audit planlarını tərtib edir, onları həyata keçirir və auditin nəticələri haqqında məlumat verir. DAB daxili nəzarət sisteminin bir hissəsidir və bankların tənzimləyici, idarəedici və nəzarət tələblərinə riayət etməsinin münasibliyini müstəqil olaraq qiymətləndirir.

DAB müstəqil audit xidməti göstərən bank strukturudur və onun rolu bank işçilərinin və rəhbərliyin fəaliyyətinin yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və bu barədə hesabat verilməsindən ibarətdir. DAB bankın bütün strukturlarının fəaliyyətini yoxlayır və qiymətləndirir. Daxili audit işinin miqyası, daimi olaraq daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin və uyğunluğunun, eləcə də daxili nəzarət üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirməsindən və yoxlanılmasından ibarətdir. DAB xüsusilə aşağıdakıları qiymətləndirir:

- Müəssisənin daxili qaydalara və risklərin idarəedilməsinə (ölçülə bilən və ölçülə bilməyən) əməl etməsini;

- Maliyyə və idarəedici məlumatların, o cümlədən kənar istifadəçilərə verilən hesabatların etibarlılığını, tamlığını, düzgünlüyünü və vaxtlı-vaxtında hazırlanmasını;
- Elektron informasiya sistemlərinin fasiləsizliyinə və etibarlılığına xidmət edən bölmələrin fəaliyyətini.

DAB müəssisənin təşkili və idarə edilməsi ilə əlaqədar nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş siyasət, prinsiplər, qayda və təlimatlar da daxil olmaqla bankın fəaliyyətini nizamlayan hüquqi və normativ tələblərə lazımi diqqət yetirir. DAB fəaliyyətinin geniş sahəli olmasına baxmayaraq, daxili nəzarət siyasəti istisna olmaqla, müəssisənin siyasətinin müəyyən olunmasında iştirak etmir və ümumiyyətlə bankın siyasətini və ya onun uyğunluğunu bilavasitə tənqid etmək səlahiyyətinə malik deyil. Lakin DAB-ın faktiki və ya potensial narahatlıq doğuran məsələlərlə üzləşdiyi zaman bu barədə Audit Komitəsinin sədrinə məruzə edir.

DAB müəssisənin rəhbərliyinin hüquqi və normativ tələblərə və yaxud bankın daxili qaydalarına və prosedurlarına zidd qərarlar qəbul etdiyi və ya edəcəyi barədə xəbər tutarsa, Bölmənin rəhbəri dərhal İdarə Heyətinin və/və ya Müşahidə Şurasının sədrinə məlumat verir. DAB rəhbəri bütün bu cür hadisələr barəsində Audit Komitəsinin sədrinə məruzə etməlidir. DAB aşağıdakı hüquqlara malik olmalıdır:

- Audit işinə lazım olan əvvəlki dövrlər üzrə bütün məlumatları tələb etmək;
- Yoxlanılan və ya əvvəlki dövrlərdəki əməliyyatlarla bağlı bütün zəruri sənədləri əldə etmək;
- müəssisənin audit aparılan strukturu vahidində (filial, şöbə, nümayəndəlik) nağd vəsaitlərin, digər pul qiymətlilərinin, qiymətli kağızların, xüsusi qeyd olunmuş blankların, mal-materialların, əsas vəsaitlərin, avadanlıqların və digər aktivlərin mövcud olmasını yoxlamaq və təsdiq etmək;
- Hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlanmış icarə müqavilələri, saxlanma müqavilələri, satış və s. üzrə hər hansı və ya bütün aktivləri yoxlamaq;
- Audit aparılan strukturu vahidin (filial, şöbə, nümayəndəlik) fəaliyyəti ilə əlaqədar, elektron və çap olunmuş şəkildə məlumatları təhlil və tədqiq etmək;

- Hər hansı bir əməliyyatın uçuotu və xüsusiyyəti ilə bağlı bankın rəhbər işçilərindən bütün zəruri izahatları tələb etmək;
- Müəssisənin işçiləri tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin və əməliyyatların cari qanunvericiliyə və normativ tələblərə uyğunluğunun adekvatlığını müəyyən etmək, bankın siyasətini və strategiyasını, qərar qəbul etmə prosedurlarını, uçuot və hesabat vermə qaydalarını müəyyənləşdirən müəssisənin daxili qərarlarına dair yazılı sənədləri əldə etmək;
- Müəssisənin tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlar barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə riayət etməklə, müştərilərə sorğular göndərmək.

DAB-a dair tərəfsizlik tələbi, İdarə Heyəti Sədrinin DAB-ın daxili nəzarətlə bağlı xüsusi məsələlərə dair rəy bildirməsini istisna etmir. Məsələn, restrukturizasiya, mühüm və yeni müəssisənin məhsullarının tətbiqi ilə əlaqədar, risklərə nəzarət sistemlərinin yaradılması və ya yenidən təşkil olunması, idarəedici informasiya sistemləri, və s. məsələlərini nəzərdən keçirərkən DAB-dan rəy ala bilər. Bununla yanaşı, belə tədbirlərin tətbiq edilməsi və sonrakı inkişafı üzrə rəhbərlik məsuliyyət daşıyır. Məsləhətçi fəaliyyəti DAB-ın vəzifə və müstəqilliyinə mane olmayan köməkçi funksiyadır. Bundan əlavə, İdarə Heyətinin Sədri və yaxud onun razılığı ilə rəhbərliyin digər vəzifəli şəxsi DAB-ı daxili audit fəaliyyətinə aid olmayan işlərin yerinə yetirilməsinə cəlb edə bilər. Belə işlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Müəssisənin iş əlaqələri olan müəssisələrin aktivlərinin qiymətləndirilməsi;
- Digər müəssisələrin maliyyə hesabatlarının təhlil edilməsi;
- Alınması nəzərdə tutulan hüquqi şəxslərin yoxlanılması və təhlili.

Bu kimi fəaliyyət üçün Müşahidə Şurası tərəfindən yazılı icazə verilməlidir və Audit Komitəsinin Sədri ilə razılaşdırılmalıdır. DAB bu işləri yerinə yetirmək üçün bacarıq və vaxt resurslarının mövcud olmasını dəqiqləşdirir. Belə işlər planlaşdırılmalı və adi audit işi ilə eyni keyfiyyət səviyyəsində icra edilməlidir.

Audit fəaliyyətini həyata keçirərkən DAB-ın işçi heyəti müəssisənin, onun rəhbərləri və işçiləri haqqında məxfi məlumatları əldə etmək hüququna malikdir. Bu cür məxfi məlumatlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Rəhbərliyin və digər işçilərin əmək haqları;
- Müştərilərin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatlar;
- Müəssisənin mülkiyyətində olan əmlak və investisiyaları haqqında məlumatlar;
- Filialların gəlirliliyi;
- Bankın (Baş rəhbərliyin) gələcək planları;
- Saxtakarlıq hallarının təhqiqatı və mümkün hüquqi tədbirlər.

DAB-ın işçi heyəti peşəkar səriştəyə malik olmalıdır. DAB-ın həyata keçirdiyi işlər texniki və insanlarla əlaqə qurmaq bacarıqları kimi yüksək səviyyəli təcrübə tələb edir. DAB-ın işçi heyəti üçün tələb olunan vacib texniki bacarıqlara aşağıdakılar daxildir (10,72):

- Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (MHBS) haqqında anlayış və onların tətbiqi təcrübəsi; Daxili audit prosesi üzrə bacarıqlar;
- Daxili nəzarət sistemlərinin və prosedurlarının yaradılmasında və qiymətləndirilməsində yüksək səviyyəli səriştə;
- Beynəlxalq audit standartları (BAS) üzrə üsullar və bank fəaliyyəti haqqında son biliklər. İnsanlarla əlaqə qurmaq üzrə mühüm bacarıqlara aşağıdakılar daxildir:
- Müstəqilliyi qorumaq qabiliyyəti;
- Müşahidə aparmaq və faktların müəyyən edilməsi bacarığı;
- Problemlərin həlli və audit nəticələri üzrə razılığın əldə olunması bacarığı;
- Hesabatın hazırlanması və yazışma bacarığı.

Daxili audit bölməsi audit planı tərtib edir, mövcud informasiyanı yoxlayır və qiymətləndirir, nəticələri bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanı ilə müzakirə edir və tövsiyələr təqdim etməklə onların icra edilməsinə nəzarəti həyata keçirilir. Aşağıdakılarla məhdudlaşdırılmamaqla daxili auditin müxtəlif növləri vardır:

- **Maliyyə auditı:** məqsədi uçot sisteminin və məlumatlarının, eləcə də maliyyə hesabatlarının etibarlılığını qiymətləndirməkdir;
- **Normativ qaydalara riayət olunmasının auditı:** məqsədi qanunlara, təlimatlara, qayda və prosedurlara riayət olunmasını təmin etmək üçün yaradılmış sistem və prosedurların keyfiyyətini və uyğunluğunu qiymətləndirməkdir;
- **Əməliyyat auditı:** məqsədi sistem və prosedurların keyfiyyətini və uyğunluğunu qiymətləndirmək, təşkilati strukturu diqqətlə təhlil etmək və audit işi ilə bağlı metodların və resursların adekvatlığını qiymətləndirməkdir;
- **İdarəetmə auditı:** məqsədi rəhbərliyin risklərə və nəzarətə münasibətinin keyfiyyətini qiymətləndirməkdir;

DAB müəssisə strukturunun bütün hissələrində bankın fəaliyyətini yoxlamaq və qiymətləndirmək hüququna malikdir. Bu səbəbdən daxili audit bölməsi auditin tək cəmi bir növü üzərində cəmləşməməli, hər dəfə əldə ediləcək audit məqsədlərindən asılı olaraq, ən uyğun audit növündən istifadə etməlidir. Əlavə olaraq DAB öz fəaliyyətini bankın departamentlərinin auditı ilə məhdudlaşdırmır, bankdaxili fəaliyyətlə əlaqədar bütün funksiyalar üzrə fəaliyyətin auditinə də xüsusi diqqət yetirir. DAB tərəfindən həyata keçirilən auditin növləri DAB-ın rəhbəri tərəfindən müəyyən olunur və bu zaman risklərin qiymətləndirilməsi (o cümlədən daxili nəzarət mühitinin qiymətləndirilməsi), kənar auditin nəticələri, tənzimləyici orqanların yoxlamalarının nəticələri və ya digər müvafiq faktlar və hallar nəzərə alınır. Audit yoxlamaları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

Şəkil 1. Auditin mərhələləri

Növ	Təsvir
<i>Audit</i>	Auditin məqsədi, daxili nəzarət sistemi barədə rəy bildirmək üçün kifayət qədər əsas yaratmaqdır. Audit, maliyyə və əməliyyat nəzarəti aspektlərinin ətraflı tədqiqatından ibarətdir.
<i>Məhdud təftiş</i>	Məhdud təftişin həcmi auditlə müqayisədə daha az sahəni əhatə edir və DAB rəhbərinin qərarı ilə başlanıla və yaxud illik Audit Planına daxil edilə bilər. Məhdud təftiş yoxlamanın ilkin nəticələrinə əsaslanaraq audit yoxlamasına çevrilə bilər.
<i>Monitoring/ Mütəmadi audit</i>	Sorgu, müşahidə, meyllilik təhlili və əsas risk göstəricilərinin monitorinqi.
<i>Xüsusi layihə</i>	Adi audit tədbirlərinin həcminə uyğun gəlməyən uzunmüddətli, müfəssəl şəkildə istiqamətlənmiş layihələr. Yoxlamanın həcmi və işin məqsədi DAB direktoru tərəfindən müəyyən edilir.
<i>Zəruri layihə</i>	Adi audit tədbirlərinin həcminə uyğun olmayan müəyyən risklərin və məsələlərin üzərində cəmləşən qısamüddətli, məhdud həcmli yoxlamadır. Layihənin miqyası İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən olunur və onun tələbi üzrə həyata keçirilir.

Qeyd: Əgər İdarə Heyəti illik audit planının həcmindən kənara çıxan və ya adi audit tədbirləri ilə üst-üstə düşməyən xüsusi layihənin keçirilməsinin zəruriliyini

bəyan edərsə, üstünlük xüsusi layihəyə verilməlidir. DAB rəhbəri audit planında düzəlişlər edilməsini tələb edən (məsələn, audit planında xüsusi layihə üçün ayrılmış vaxtın artırılması) xüsusi layihənin həyata keçirilməsinin zəruriliyi barədə Audit Komitəsinin Sədrinə məlumat verməlidir. DAB rəhbəri, qeyri-adi və yaxud çətin tələblər olduğu halda, Audit Komitəsinin Sədri ilə məsləhətləşir.

DAB rəhbəri həyata keçiriləcək bütün layihələr üzrə illik audit planı hazırlamalıdır. Planlaşdırılan audit yoxlamasının vaxtı və keçirilmə müddəti audit planında göstərilməlidir. Bu plan daxili auditorun bankın əhəmiyyətli fəaliyyətləri və əlaqədar riskləri barədə anlayışını təsdiqləyən nəzarət risklərinin ardıcıl qiymətləndirilməsinə əsaslanır. DAB rəhbəri, risklərin qiymətləndirilməsi metodologiyasının prinsiplərini yazılı şəkildə müəyyən edir və daxili nəzarət sistemində və ya iş prosesində baş verən dəyişiklikləri əks etdirmək və fəaliyyətin yeni sahələrini daxil etmək üçün, onlara müntəzəm olaraq yeni əlavələr edir. Risk təhlili, müəssisənin bütün fəaliyyətini və strukturlarını, o cümlədən ümumi daxili nəzarət sistemini əhatə edir. Risk təhlilinin nəticələrinə əsasən, bank üçün yoxlanılacaq fəaliyyətə aid olan risk dərəcəsini nəzərə almaqla, illik audit planı tərtib edilir.

Risk-əsaslı audit, həm bankın maliyyə və əməliyyat risklərini əhatə edir, həm də resursları məhdud olan DAB-ın işini daha da səmərəli edir. Bu yanaşmanın məqsədi, DAB-ın resurslarını yüksək riskli və ya auditin aparılmasından daha çox faydalanacaq sahələr üzərində cəmləşdirməkdir. ***Aşağı riskli sahələrin auditini nisbətən gec-gec və daha az təfəssilatlı qaydada aparılır.*** Audit planında aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- Audit planı dövründə ehtimal edilən inkişaf və yeniliklər;
- Əsasən yeni fəaliyyətlərdən yaranan yüksək dərəcəli risklər;
- Məqbul zaman çərçivəsində bankın bütün önəmli fəaliyyətlərinin və komponentlərinin auditini aparmaq tələbi.

Audit planı real olmalıdır. O, rəhbərliyin tələbi ilə xüsusi yoxlamalar kimi digər layihələr və fəaliyyətlər üzrə vaxt büdcəsini, rəy verilməsini və təlimləri əhatə

etməlidir. Planda həmçinin tələb olunan işçi sayı, onların səriştəsi və digər imkanları əks olunur. Audit planı mütəmadi olaraq təhlil edilməli və lazım olduqda yeniləşdirilməlidir. Audit planı, Audit Komitəsi tərəfindən təsdiq edilməlidir. İdarə Heyəti, DAB-ın büdcəsini Audit Komitəsi ilə razılaşdırmalı və audit planı ilə tələb olunan resurslarının mövcud olmasını öhdəsinə götürməlidir.

3.3. İlkın uçotun və sənəd dövriyyəsinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi

Hər bir şirkətin sistemli şəkildə uğur qazanması və gündəlik əməliyyatların düzgün və səmərəli aparılması üçün, daxili nəzarət sistemlərinin formalaşması mütləq və qaçılmazdır. Daxili nəzarət dedikdə, müəssisənin imkanlarının səmərəli istifadəsi və qarşısında olan hədəflərə çatması üçün istifadə olunan nəzarət üsullar nəzərdə tutulur. Düzgün qurulmuş nəzarət sistemi, şirkətdə baş verə biləcək oğurluq və dələduzluq hadisələrinin azaltmağa xidmət edir. Təbii ki, müxtəlif sənayelər fərqli və fərqi yanaşma tələb edir, lakin ümumi olaraq, iki növ nəzarət sistemi mövcuddur: İlkın olaraq, baş verə biləcək səhvlərin qarşısını almaq üçün istifadə olunan nəzarət üsullarına üstünlük verilməlidir. Bu zaman, baş verə biləcək pozuntuların, baş vermədən əvvəl qarşısının alınması nəzərdə tutulur. Aşağıda qeyd olunan üsullar buna nümunə ola bilər:

Vəzifələrin bölgüsü – Bu zaman, vəzifələr, şirkətin fərqli əməkdaşları arasında elə bölünür ki, bir proses bir neçə əməkdaşın nəzarətindən keçir. Vəzifə bölgüsünə nümunə kimi, aşağıdakıları qeyd etmək olar,

- Hər hansı bir malı sifariş edən və bu sifarişi təsdiq edən işçi eyni şəxs olmur,
- Sifarişi təsdiq edən və aylıq üzləşmə aktlarını tərtib edən işçi eyni şəxs olmur,
- Sifarişləri fiziki olaraq qəbul edən şəxs, sifarişi verən şəxs eyni olmur və s.

Bu şərtlər daxilində, prosesin bir neçə işçi tərəfindən yoxlanılması nəticəsində, oğurluq və ya səhvin olması ehtimalı da azalır.

Təsdiq, icazə hüququ və nəzarət – Bu proses zamanı, işçilərə müəyyən əməliyyatların icrası üçün yazılı olaraq məhdud səlahiyyətlər verilir. Bu zaman,

səlahiyyətlərindən qırağına çıxan şəxslər asanlıqsa aşkarlanaraq, qarşısı alınır. Buna nümunə kimi, aşağıdakıları qeyd etmək olar,

Struktur rəhbərləri, əvvəlcədən müəyyən olunmuş nominal manat dəyərindən artıq xərclər üçün, rəhbərliyin yazılı təsdiqini əldə etməlidir. Xərclərə nəzarət olduğundan, lazımsız xərclərin azalmasına da imkan yaranır və oğurluğa cəhd məhdudlaşır.

Fiziki cəhətdən aktivlərin qorunması – Avadanlıq, inventar, pul və digər dəyərli aktivlərin tutulduğu yerlərə olan girişin məhdudlaşdırılması. Buna nümunə kimi, aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Pul vəsaitlərinin bağlı kassada saxlanması,
- İntentar otağına olan qapının kilidlənməsi və s.

Əgər hadisə baş verərsə, baş vermiş hadisəni aşkarlamaq üçün olan nəzarət sistemləri də hazırlanmalıdır. Bunu səbəbi, gələcəkdə ola biləcək təkrar səhvlərin qarşısını almaq və günahkar şəxsləri cəzalandırmaqdır. Aşağıda qeyd olunan üsullar buna nümunə ola bilər:

Təhlillərin aparması – Bu zaman, rəhbərlik, carı məlumatlarla büdcəni və əvvəlki dövrləri müqayisə edir, gözləntilərdən qırağa çıxan rəqəmləri araşdıraraq nə dərəcədə realistik olmasına qərar verir. Məsələn, nəqliyyat xərcləri nəzərdə tutulduğundan artıq olduğu müəyyən olarsa, bu yeyintinin əlaməti ola bilər.

Üzləşmə aktları – Fərqli mənbələrdən olan məlumatlar üzləşdirilir, fərqlər müəyyən edilir və zərurət yaranarsa araşdırılır. Məsələn, şirkətin öhdəliyi olan müəssisələrlə üzləşmə aktları göndərərək, daxili rəqəmlərlə üzləşdirilir. Ortaya çıxan fərqlər araşdırılır.

Fiziki yoxlama – Bu zaman, aktivlər fiziki olaraq sayılır, fərqlər olarsa, araşdırılır. Fiziki yoxlama planlaşdırılmış, və ya planlaşdırılmamış olar bilər. Bu zaman, rəhbərlik tərəfindən təyin olunmuş şəxslər, aktivlərin fiziki olaraq yoxlamasını həyata keçirir. Məsələn, xəzinədarlıq ilə əlaqəsi olmayan şöbənin əməkdaşları, xəzinədə olan nağd vəsaiti sayaraq, maliyyə uçotu ilə üzləşdirir. Ortaya çıxan fərqlər araşdırılır.

Audit – Daxili və ya xarici

Daxili Nəzarət sistemi şirkətdə davamlı şəkildə aparılan bir prosesdir. Nəzarət mexanizmlərinin işləməsi üçün xüsusi ilə rəhbərlik tərəfindən bu siyasətə əməl olunması şərtidir. Nəzarətsiz buraxıldığı halda, xərclər, şirkətin mənfəətini yeyə, hətta şirkətin zərərlə işləməsinə gətirib çıxara bilər.

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji istiqamətlərinin, o cümlədən daxili nəzarət siteminin yaradılması və həyata keçirilməsi, habelə bank əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılması üçün bankın Müşahidə şurası və İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qanunlara, normativ aktlara, habelə bankın özünün siyasətinə və qaydalarına əməl edilməsini təhlil etmək məqsədilə, onun əməliyyatlarının müntəzəm auditinin keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Daxili audit, həmçinin bank aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, yaxud mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətedici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövrü hesabatların dəqiqliyini, tamlığını və dürüstlüyünü təsdiq etməlidir. Daxili nəzarət mexanizmləri bank fəaliyyətində potensial səhvlərin, nöqsanların və itkilərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınmasının, bank risklərinin minimum endirilməsinin mühüm vasitəsidir.

Daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının etibarlılığı, təhlükəsizliyi, səmərəliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək üçün zəruridir. Hər bir bank öz fəaliyyətində daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı əsas prinsipləri və qaydaları rəhbər tutmalıdır:

- a) Mükəmməl təşkilati struktur;
- b) Zəruri siyasət və uçot qaydaları;
- c) Aktivlərin qorunması üçün tədbirlər;
- d) Daxili audit üzrə səmərəli proqram.

Hər bir bankda rəhbərlik maliyyə hesabatlarının Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun hazırlanması və düzgün təqdim edilməsi, həmçinin fırıldaqçılıq və ya səhv nəticəsində yaranmasında asılı olmayaraq əhəmiyyətli səhvlər

olmayan maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün rəhbərliyin lazım bildiyi daxili nəzarət üzrə məsuliyyət daşıyır. Auditorun vəzifəsi aparılan audit əsasında maliyyə hesabatları üzrə rəy ifadə etməkdir. Biz “Kapital Bank” ASC-nin maliyyə hesabatlarını təhlil edəcəyik. Bank auditi beynəlxalq audit standartlarına uyğun olaraq aparmışıq. Bu standartlar etik normalara riayət etməyi və auditin planlaşdırılması və aparılmasını maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli səhvlərə yol verilmədiyinə kifayət qədər əmin olacaq tərzdə həyata keçirməyi tələb edir. Auditə maliyyə hesabatlarında göstərilən məbləğlər və açıqlamalar barədə audit sübutunun əldə edilməsi üçün prosedurların həyata keçirilməsi daxildir. Seçilmiş prosedurlar bizim mühakiməmizdən, eləcə də fırıldaqçılıq və ya səhv nəticəsində yaranmasından asılı olmayaraq maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli səhvlər riskinin qiymətləndirilməsindən asılıdır. Bu risklər qiymətləndirilərkən auditor müəyyən şəraitdə münasib olan audit prosedurlarının işlənilməsi və hazırlanması məqsədilə maliyyə hesabatlarının hazırlanması və düzgün təqdim edilməsinə aid olan daxili nəzarət elementlərini nəzərə alır, lakin bu zaman müəssisənin daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyi haqqında rəy bildirmək məqsədini güdmür. Aşağıdakı cədvəldə Kapital Bankın müstəqil auditorun hesabatı göstərilmişdir

Cədvəl 6.Hesabat(18,22)

	2014	2013	2012
Aktivlər			
Pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri	389,313	259,829	317,061
Kredit təşkilatlarından alınacaq məbləğlər	30,342	43,958	13,075
Satış üçün mövcud olan investisiya qiymətli kağızlar	32,786	27,435	79,997
Müştərilərə verilmiş kreditlər	877,798	688,808	660,172
Asılı müəssisəyə investisiya	789	711	962

Əmlak və avadanlıqlar	23,039	18,253	20,075
Qeyri-maddi aktivlər	2,738	2,599	2,893
Digər aktivlər	19,327	12,568	8,572
Cəmi aktivlər	1,375,343	1,054,161	1,103,870
Öhdəliklər			
Müştərilər qarşısında öhdəliklər	607,195	423,825	574,902
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və dövlət təşkilatları qarşısında öhdəliklər	199,727	260,158	374,729
Kredit təşkilatları qarşısında öhdəliklər	83,230	21,102	13,863
Buraxılmış borc qiymətli kağızlar	148,184	133,040	–
Cari mənfəət vergisi öhdəlikləri	16,690	2,567	3,453
Təxirə salınmış mənfəət vergisi	1,253	4,706	1,081
Digər öhdəliklər	24,705	30,942	21,902
Cəmi öhdəliklər	1,080,984	876,340	989,930
Kapital			
Səhmdar kapitalı	185,850	80,000	50,000
Əlavə ödənilmiş kapital	20,870	20,870	20,870
Binalar üçün yenidən qiymətləndirmə ehtiyatı	756	756	320
Bölüşdürülmüş mənfəət	85,982	75,275	42,286
Cəmi kapital	294,359	177,821	113,940
Cəmi öhdəliklər və kapital	1,375,343	1,054,161	1,103,870

(Mənbə “Kapital Bankın rəsmi saytı)

2014-cü il Azərbaycanın aparıcı kommersiya banklarından biri olan Kapital Bank üçün uğurlu və əlamətdar illərdən biri kimi yadda qaldı. Cədvəl 7-də, bankın dinamik inkişafı onun səhmdarlarının 2013-cü ildə qəbul etdiyi yeni uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun olaraq özündə əsasən keyfiyyət, şəffaflıq və mənfəətlilik dəyərlərini ehtiva edən ciddi islahatlara əsaslanmışdır. Bununla yanaşı, bank 2014-cü

ildə məhsul portfelinin zənginləşdirilməsi istiqamətində də əsaslı işlər aparmışdır. Tarixən real sektorun maliyyələşdirilməsi sahəsində güclü olan Bank keçən il demək olar ki, əsas fokusunu pərakəndə bankçılığın inkişafına yönəldərək nəzərəçarpacaq irəliləyişə nail olmuşdur. Bankın ötən il üçün maliyyə göstəricilərini təhlil etdikdə il ərzində görülmüş işlərin böyük uğurlarla nəticələndiyini müəyyən etmək olar.

2014-cü ilin yekunlarına görə, Bankın cəmi aktivləri 1,375 mlrd. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2013-cü ilin yekunları ilə müqayisədə 321 mln. manat və yaxud 31% çoxdur. Müqayisə üçün bildirək ki, ötən il Azərbaycanın bank sektorunda aktivlərin orta artım tempi 24% olmuşdur. Aktivlərin strukturunda əsas maddə kimi Bankın kredit portfeli 189 mln. manat və yaxud 27,5% artaraq 878 mln. manata çatmışdır. Bankın əmanət portfeli bu ilin əvvəlinə 607 mln. manat təşkil etmişdir (183 mln. manat və yaxud 43% artım).

2014-cü ildə Bankın kapitallaşma göstəricisi də əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, ilin sonuna qurumun nizamnamə kapitalı 2,3 dəfə artaraq 186 mln. manata, məcmu kapitalı isə 66% artaraq 294 mln. manata çatmışdır. Bu isə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının kommertiya bankları qarşısında məcmu kapitalla bağlı qoyduğu minimal tələbdən (50 mln. manat) təxminən 5 dəfə çox olmaqla, bankın yüksək səviyyədə kapitallaşdığını, öz müştəriləri qarşısında öhdəliklərini istənilən şəraitdə tam yerinə yetirə biləcəyini göstərir. Bununla bağlı, “Fitch” Beynəlxalq Reyting Agentliyi 2014-cü ildə Bankda baş verən davamlı inkişaf prosesləri və güclü kapitallaşma ilə əlaqədar Kapital Bankın dayanıqlıq reytingi “b” səviyyəsinə qədər yüksəltmişdir.

Kapital Bank 2014-cü ildə ölkənin gəlirli banklarının siyahısında ən üst pillələrdə qərarlaşmışdır. Hesabat ilində bankın faiz gəlirləri 2 dəfə artaraq 128 mln. manat, qeyri-faiz gəlirləri isə 65 mln. manat təşkil etmişdir. Nəticədə Kapital Bank 2014-cü ildə özünün tarixi rekorduna imza ataraq 68 mln. manat mənfəət əldə etmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu göstərici 2013-cü ilin müvafiq göstəricisindən 2 dəfə çoxdur.

2014-cü ildə Bank əsasən parəkəndə bank xidmətlərinin inkişafı istiqamətində fokuslansa da, iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyələşdirilməsinə də böyük önəm vermişdir. Bank ötən il ərzində ölkədə sahibkarlığın inkişafına 355 mln. manat vəsait ayırmışdır. Eyni zamanda 2014-cü ilin sonuna Kapital Bankın Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına real sektora ayırdığı kreditlərin ümumi portfeli 47 mln. manat təşkil etmişdir. Verilmiş kommersion kreditləri iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları, o cümlədən tikinti, istehsal, ticarət, xidmət və s. fəaliyyət göstərən kiçik və iri biznes təmsilçilərinin inkişafına yönəldilmişdir.

Pərakəndə bankçılıq sektoruna gəlicə isə, Bank il ərzində məhsul və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin artırılmasında ciddi irəliləyişə nail olmuşdur. Xüsusilə Bankın kredit və əmanət məhsullarının çeşidi artırılmış, müştərilərin istək və sorğularına cavab verən mütəmadi kampaniyalar həyata keçirilmişdir. 2014-cü ilin noyabr ayında isə Bank özünün yeni məhsulu olan Kapital kart taksit kartını müştərilərinə təqdim etmişdir. İstifadə olunan kredit limitinin əlavə faiz hesablanmadan hissə-hissə ödənilməsi prinsipinə əsaslanan bu məhsul qısa müddətdə populyarlıq qazanaraq hazırda bu segmentdə ən dinamik inkişaf edən brendlərdən birinə çevrilmişdir.

İstənilən biznesdə strateji hədəflərə çatmaq üçün əsas sayılan amillərdən biri kimi daxili nəzarət sisteminin beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş standartlara uyğun yaradılması və bu sahədə uğur qazanmış aparıcı dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sığorta bazarında da ildən-ilə artan rəqabət mühiti şirkətlər tərəfindən təqdim olunan məhsulların çeşidinin və xidmət keyfiyyətinin artırılması ilə yanaşı, şirkətlərin daxilində güclü korporativ strukturun və daxili nəzarət sisteminin formalaşmasını da tələb edir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, “Risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması prosesi” daxili nəzarət sisteminin əsas 5 tərkib hissəsindən biri hesab olunur ki, bunlara da nəzarət mühiti və şirkətin korporativ mədəniyyəti, risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması prosesi, informasiya və kommunikasiya sistemləri, nəzarət proseduraları və monitoring sistemi daxildir. Daxili Nəzarət sistemi şirkətdə davamlı şəkildə aparılan

bir prosesdir ki, bu da özündə həm nəzarət obyektlərini, həm də nəzarət subyektlərini birləşdirir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin effektiv fəaliyyəti üçün onun əsas iştirakçılarının, o cümlədən menecmentin, funksional nəzarətin, daxili auditin və risklərin idarə olunması bölməsinin parallel olaraq öz funksiya və səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi vacib hesab olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şirkətlərdə hətta daxili nəzarət sisteminin əsas iştirakçılarından hesab olunan daxili audit bölməsinin fəaliyyətinin son illərdə daha çox risk yönümlü audit istiqamətində aparılması beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən tələb kimi qoyulub. Eyni zamanda, korporativ idarəetmədə daha bir prinsipə əməl olunması da vacib hesab olunur ki, bu da ilkin olaraq risklərin idarə olunması bölməsi tərəfindən müxtəlif xarakterli risklərin müəyyən olunması və onların tənzimlənməsi üzrə nəzarət mexanizmlərinin yaradılmasına təkan verməsi, sonrakı mərhələdə isə daxili nəzarət sisteminin digər əsas iştirakçısı sayılan daxili audit tərəfindən yaradılmış nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığının qiymətləndirilməsidir.

Ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması fonunda “Risklərin İdarə Olunması” bölməsi korporativ idarəetmənin tərkib hissəsi kimi nəinki tək-cə maliyyə sektorunda, hətta iqtisadiyyatın digər sektorlarında da yaranmaqda davam edir. Hazırda dünyada baş verən bütün iqtisadi proseslər onu göstərir ki, böyük biznes qurumları rəqabətli biznes mühitində davamlı fəaliyyət göstərmək, biznesi inkişaf etdirmək və ya şirkətin maliyyə stabilliyini qoruyub saxlamaq üçün müxtəlif sayda kompleks tədbirlər proqramı işləyib hazırlayırlar. O cümlədən, biznes qurumları tərəfindən bütün daxili və xarici amillərin təsirindən doğan risklərin vaxtında aşkar edilməsi və həmin risklərin rəşional idarə olunması məqsədilə daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılmasına hər il milyonlarla vəsait sərf olunur.

Şirkətlərdə mövcud güclü daxili nəzarət sisteminin vacibliyi ilə bağlı bir araşdırma faktını qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, tədqiqatçı şirkətlərin biri tərəfindən aparılan araşdırmada 17 ölkədə 20 müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən 140 böyük həcmli şirkətlər sorğuya cəlb olunub və respondentlər əsasən şirkətin

daxili nəzarət sisteminin əsas iştirakçılarında ibarət olub (daxili audit rəhbərləri, risklərin idarə olunması bölməsinin rəhbərləri, maliyyə nəzarətçiləri və s.).Nəticəyə uyğun olaraq, respondentlərin 75%-i daxili nəzarət sisteminin gücləndirilməsi üçün investisiyaların artırılmasının planlaşdırıldığını qeyd ediblər.

Bir sıra aparıcı ölkələr tərəfindən 1990-2005-ci illər ərzində daxili nəzarət sisteminin rolunu gücləndirən və səlahiyyətlərini genişləndirən müxtəlif normativ sənədlər qəbul edilib. Buna misal olaraq, ABŞ-da “Sarbanes-Oxley Akt” (2002), Böyük Britaniyada “Cadbury Report” (1991), “Greenbury Code” (1995), “Combined Code” (1998-2003), “Turnbull Report” (1999) kimi sənədlər qəbul edilib. Bu sənədlər bu gün də öz aktuallığını saxlayır və beynəlxalq aləmdə nümunəvi sənədlər kimi tanınmaqdadır.

Hazırda Azərbaycanın maliyyə bazarının ildən-ilə inkişaf etdiyini, qlobal dünya iqtisadiyyatına uğurlu inteqrasiyasını nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan bank sistemi digər iqtisadi institutlardan fərqli olaraq göstərilən sahədə, o cümlədən korporativ idarəetmənin tətbiqində və daxili nəzarət sisteminin təkmilləşməsində daha proqresivdir. Göstərilən tələblərin yerinə yetirilməsi istiqamətində Mərkəz Bank tərəfindən hazırlanmış və tətbiq olunan normativ sənədləri təqdirəlayiq hesab etmək olar. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə sığorta şirkətləri də qabaqcıl təcrübələrin tətbiq olunması, ciddi instisuonal dəyişikliklərin aparılması, o cümlədən mükəmməl korporativ idarəetmə sisteminin yaradılması üçün bütün mövcud resurslardan səmərəli istifadə edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə idarəetmə sistemində nəzarət elə bir sahədir ki, ondan geniş istifadə edilməsi əsasında ölkə iqtisadiyyatının hansı sahəsindən asılı olmayaraq, istər müəyyən müəssisə və şirkətin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə aid olsun, istərsə də dövlət quruluşu və iqtisadiyyatı ilə əlaqədar məsələlər olsun, ondan istifadə olunması ilə mövcud fakt və dəqiq vəziyyət araşdırıla və öyrənilə bilir, fəaliyyətin daha da inkişafı, təkmilləşməsinə dair düzgün, real qərarlar qəbul edilməsinə əsas verir.

Müasir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında audit nəzarətinin xüsusi əhəmiyyəti və rolu qeyd olunmalıdır. Hazırda bütün dünya ölkələrində audit xidməti geniş şəkildə inkişaf etmiş və iqtisadiyyatın bütün sahələrində özünün nəzarətedici mövqeyini əsaslı şəkildə möhkəmləndirmişdir. Qərbi ölkələrində auditin 150-ildən artıq inkişaf tarixi vardır.

Ümumiyyətlə, dünya ölkələrində audit fəaliyyətinin əsaslı inkişafı audit üzrə transmilli şirkət və firmaların yaradılmasına, onların fillallarının təşkilinə imkan vermişdir. Firmaların auditor xidmətləri çox yüksək səviyyədə qiymətləndirilir. Bunun nəticəsidir ki, 1988-ci ildə dünya ölkələrində olan auditor firmalarının gəliri 6,5 milyon ABŞ dolları həcmində olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasib-auditorlar Böyük Britaniyada XIX əsrin ortalarında fəaliyyətə başlamışdır. 1862-ci ildə İngiltərədə, 1867-ci ildə Fransada və 1937-ci ildə ABŞ-da auditin labüdlüyü haqqında qanun qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsi nəzarət sisteminin daha da genişlənməsi və onun bütün imkanlarından tam istifadə edilməsini qarşıya qoyur. Respublikamızda ixtisaslaşdırılmış müstəqil nəzarət funksiyasını yerinə yetirən audit xidmətindən daha geniş və səmərəli istifadə olunmalıdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, audit üzrə Beynəlxalq Standartların müəyyən etdiyi qaydalara görə bütün dünya ölkələrində hər bir müəssisə və şirkətin illik mühasibat uçotu və hesabatı audit yoxlamasından keçdikdən, ona audit rəyi

verildikdən sonra həmin hesabat ölkənin maliyyə vergi orqanları və kənar şəxsləri tərəfindən hesabat hüququnda qəbul olunur. Audit yoxlamasından keçməyən mühasibat hesabatı qanuni hesabat kimi qəbul oluna bilməz.

Auditor müəssisə təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətini yoxlamaq və onun göstəricilərinin etibarlı olduğunu müəyyən etməklə yanaşı, xərclərin düzgün sərf olunması, mənəfətin artırılması və təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün konkret tədbirlər planı tərtib edir. Audit müəyyən mənada sahibkarlıq fəaliyyətinin ekspertizası adlandırmaq olar. Göstərilən vəzifənin həlli auditorun iqtisadi subyekt ilə bağladığı müqavilə əsasında yerinə yetirilir. Ona görə də auditor yüksək biliyə malik olan mütəxəssis olmaqla yanaşı, səriştəli və müstəqilliyini təmin etmə xarakterinə malik olan şəxs olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsi nəzarət sisteminin daha da genişlənməsi və onun bütün imkanlarından tam istifadə edilməsini qarşıya qoyur. Respublikamızda ixtisaslaşdırılmış müstəqil nəzarət funksiyasını yerinə yetirən audit xidmətindən daha geniş və səmərəli istifadə olunmalıdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, audit üzrə Beynəlxalq Standartların müəyyən etdiyi qaydalara görə bütün dünya ölkələrində hər bir müəssisə və şirkətin illik mühasibat uçotu və hesabatı audit yoxlamasından keçdikdən, ona audit rəyi verildikdən sonra həmin hesabat ölkənin maliyyə vergi orqanları və kənar şəxsləri tərəfindən hesabat hüququnda qəbul olunur. Audit yoxlamasından keçməyən mühasibat hesabatı qanuni hesabat kimi qəbul oluna bilməz.

Auditor müəssisə təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətini yoxlamaq və onun göstəricilərinin etibarlı olduğunu müəyyən etməklə yanaşı, xərclərin düzgün sərf olunması, mənəfətin artırılması və təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün konkret tədbirlər planı tərtib edir. Audit müəyyən mənada sahibkarlıq fəaliyyətinin ekspertizası adlandırmaq olar. Göstərilən vəzifənin həlli auditorun iqtisadi subyekt ilə bağladığı müqavilə əsasında yerinə yetirilir. Ona görə də auditor yüksək biliyə malik olan mütəxəssis olmaqla yanaşı, səriştəli və müstəqilliyini təmin etmə xarakterinə

malik olan şəxs olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin təşkili və onun həyata keçirilməsi respublikanın 16 sentyabr 1994-cü il tarixli «Auditor xidməti haqqında» Qanunun qəbul olunması ilə başlanmışdır. Həmin Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası yaradılmışdır. Auditorlar Palatası respublikada auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini və inkişafını təşkil edən, mülkiyyətçilərin əmlak hüquqlarını, dövlətin və təsərrüfat sistemlərinin, auditorların mənafelərini müdafiə edən, sərbəst auditorların və auditorlar təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edən müstəqil maliyyə orqanıdır.

Azərbaycanda audit fəaliyyəti ilə bağlı hazırki vəziyyət qeyri-adekvatdır və mühüm dəyişikliklər tələb edir. Adekvat qanunvericilik strukturunun qəbul edilməsi Azərbaycanda audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə dair əsas addımdır. Azərbaycanda düzgün audit sisteminin qurulması ilə bağlı problemlər sadəcə daha mükəmməl qaydalarının qəbul edilməsi ilə həll edilə bilməz. Buna səbəb Azərbaycanda qaydaların tətbiqinə müvafiq orqanların adekvat nəzarətinin, o cümlədən şirkətlər tərəfindən qabaqcıl təcrübələrin tətbiqinin kifayət qədər güclü olmamasıdır.

Qeyd edək ki, ölkədə fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərində daxili nəzarət sistemi müasir prinsiplər əsasında qurulsa da mövcud prinsiplər idarəetmənin subyektləri arasında keyfiyyətcə yeni qarşılıqlı münasibətlərə əsaslanmır və ölkədə korporativ idarəetmə sahəsində mövcud qanunvericiliyin səviyyəsi beynəlxalq standartlara cavab vermir. Fikrimizcə bu sahədə səviyyəsinin aşağı olmasının əsas səbəblərindən biri də bu sahədə ixtisaslı mütəxəsislərin olmaması və müəssisə rəhbərlərinin audit fəaliyyətinə investisiyanın cəlb edilməsi əhəmiyyətini başa düşməməsidir.

Son illərdə səhmdar cəmiyyətlərini ölkənin iqtisadi inkişafında rolunun artması bu sahədə yaranan problemlərin həllini tələb edir ki, bu problemlərdən biri də audit fəaliyyətinin səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan audit fəaliyyətinin mahiyyətinin

öyrənilməsi, sənayedəki səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə sahəsində mövcud problemlərinin aşkar edilməsi və bu problemlərin həlli yollarının müəyyən edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Audit müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan subyektlər arasındakı təşkilati-iqtisadi, hüquqi və idarəetmə münasibətləri sistemi əks etdirir. Belə münasibətlər sisteminin inkişafı müəssisənin sahibləri və onun fəaliyyətinin maraqlı tərəflərin mənafeələrinin nəzərə alınması səviyyəsindən asılı olur.

Hazırda kapitalın cəlb edilməsi və kredit resurslarından fəal istifadə olunması, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkət və təşkilatların çox aktual mövzudur. Kapitala olan yüksək tələbatı nəzərə alaraq, şirkətlər öz investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi üçün bir çox tələbləri ödəməlidirlər. Onlar vergi və nizamlanan orqanları ilə qarşılıqlı qüsursuz tarixə, səhmdarların şəffaf tərkibinə, vaxtında və düzgün hesabatlarla və əlbəttə, yaxşı təşkil edilmiş keyfiyyətli korporativ idarəetməyə malik olmalıdırlar. Məhz bu meyarlar şirkətlərə, kreditlər, investorlar, eləcə də birbaşa investisiyalar cəlb edilməsinə kömək edəcək, bu da öz növbəsində kapital bazarına çıxmaq imkanı verəcək. Əvvəllər investorlar şirkətlərin rəqabətqabiliyyətliyini, maliyyə vəziyyətini daha çox diqqət mərkəzində saxlayırdılarsa, hazırda korporativ idarəetmə indeksi daha aktual məsələyə çevrilmişdir və ona görə də investisiya cəlb etməyə çalışan şirkətlər ilk öncə korporativ idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirməyə çalışmalıdırlar.

Qeyd edək ki, son illər dünya iqtisadiyyatında audit fəaliyyətinin əhəmiyyəti davamlı olaraq artır. Xüsusilə, inkişaf etmiş qərb ölkələrində baş vermiş irimiqyaslı böhran şirkətləri bu sahəyə diqqət ayırmağa sövq etmişdir. Əvvəllər investorlar şirkətlərin rəqabətqabiliyyətliyini, maliyyə vəziyyətini daha çox diqqət mərkəzində saxlayırdılarsa, hazırda korporativ idarəetmə sistemində uyğun auditin təşkili indeksi daha aktual məsələyə çevrilmişdir və ona görə də investisiya cəlb etməyə çalışan şirkətlər ilk öncə korporativ idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirməyə çalışmalıdırlar. Dünya iqtisadiyyatına sürətlə inteqrasiya edən ölkələrdə yerli şirkətlərin beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətliyini artırmaq, idxalatçı ölkədən ixracatçı ölkəyə

çevrilmək, ölkənin investisiya cəlbəediciliyini artırmaq istiqamətində aparılan dövlət siyasətini daha səmərəli təşkil etmək məqsədilə böyük institutlar yaradılır.

Şirkətin rəhbərliyi (məsələn, müşahidə şurası) işçilər və menecment üçün audit fəaliyyətinin vacibliyini vurğulamalıdırlar. Azərbaycanda audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər:

- ✓ Yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmalıdır;
- ✓ Dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları öz audit fəaliyyətlərini bu sahə üzrə qüvvədə olan hüquqi aktlara uyğun qurulmasının təmin edilməsi üçün daha çox səy göstərməlidirlər;
- ✓ Bank və qeyri-bank sektorundakı açıq səhmdar cəmiyyətləri audit fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasını öz fəaliyyətində prioritet elan etməlidirlər;
- ✓ Səlahiyyətlər şirkətdaxili qayda, prosedur və digər sənədlərlə dəqiq müəyyən edilməli və işçilərin həmin sənədlərlə yazılı qaydada tanış olması təmin edilməlidir;
- ✓ Stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilməlidir;
- ✓ Yeni texnologiyaya uyğunlaşmanı həyata keçirmək üçün müvafiq proqram təminatlarından istifadə olunmalı, şirkətin yeni texnologiya avadanlıqları ilə təchiz olunması təmin edilməli, bu sahə üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir;
- ✓ beynəlxalq əməkdaşlıq inkişaf etdirməlidir.

Hazırda Azərbaycanın maliyyə bazarının ildən-ilə inkişaf etdiyini, qlobal dünya iqtisadiyyatına uğurlu inteqrasiyasını nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan bank sistemi digər iqtisadi institutlardan fərqli olaraq göstərilən sahədə, o

cümlədən audit fəaliyyətinin tətbiqində və daxili nəzarət sisteminin təkmilləşməsində daha proqresivdir. Göstərilən tələblərin yerinə yetirilməsi istiqamətində Mərkəz Bank tərəfindən hazırlanmış və tətbiq olunan normativ sənədləri təqdirəlayiq hesab etmək olar. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə sığorta şirkətləri də qabaqcıl təcrübələrin tətbiq olunması, ciddi instisuonal dəyişikliklərin aparılması, o cümlədən mükəmməl korporativ idarəetmə sisteminin yaradılması üçün bütün mövcud resurslardan səmərəli istifadə edəcək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. “Auditor fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı-2010
2. V.Novruzov. «Azərbaycanda audit sisteminin islahatı konsepsiyası», «Maliyyə və uçot» jurnalı ,№ 3-4, 2000
3. İ.Abbasov «Auditin nəzəri məsələləri», Bakı Biznes Universiteti, 1997
4. Ə.Daşdəmirov «Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müstəqil maliyyə nəzarəti kimi auditin rolu», «Maliyyə və uçot» jurnalı, № 5-6, 1999
5. Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Layihəsi, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası,2006.
6. Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə Qaydalar.Bakı 1999.
7. A.M.Karminskiy, İ.O.Aleynev ”Biznesdə kontrolling” (Tərcümə), Bakı 2006, s.44, 62.
8. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2014. Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, 2014.
bdullayev Ş.Ə. Bankların resursları və onların idarə olunması. Bakı: Çəşioğlu, 2008, s.56-57,188 s.
9. 7.M.Ə.Əliyev, H.İ.Həmidov, A.T.Hüseynli”Korporativ idarəetmə”, Bakı -2011, s.372
10. R.A.Bəşirov- “Bank işi”, Bakı-2007.
- 11.H.İ.Həmidov , A.Ç.Həşimova “Böhran şəraitində biznes fəaliyyəti üzrə korporativ prinsiplərinin monitorinqi” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri, 3-cü cild Oktyabr –Dekabr, 2015, s.32-42
11. Ильясов С.М. Устойчивость банковской системы: механизмы управления, региональные особенности. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001, 255 с.
12. С.П.Крура- Корпоративное управление. Москва ЗАО, «Экономика»,2004-75с.
13. Р.Брейли, С.Майерс- Принципы корпоративных финансов. – Пер. с английского Н.Барышниковой – М.: ЗАО «Олимп – Бизнес», 2008.

14. Ю.Бриггем, Л.Гапенски - Финансовый менеджмент. – СПб., 1997.
15. А.Ю.Бушев, О.Ю.Скворцов -Акционерное право. – М.: Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997.

Internet səhifəsi

16. www.bbm.az (Bank - biznes jurnalının saytı)
17. İnkişafın Azərbaycan modeli. Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, s.13.
18. www.banker.az (Banklar assosiasiyalarının saytı)
19. www.economy.gov.az
20. www.maliyye.gov.az
21. www.azstat.org
22. www.google.az
23. www.data.worldbank.org
24. www.economy.gov.az
25. www.banco.az
26. www.ifc.org
27. www.stat.gov.az
28. www.kapitalbank.az
29. www.audit.gov.az
30. www.apa.az

SUMMARY

Audit as defined in accounting and auditing, is a process for assuring achievement of an organization's objectives in operational effectiveness and efficiency, reliable financial reporting, and compliance with laws, regulations and policies. A broad concept, internal control involves everything that controls risks to an organization.

It is a means by which an organization's resources are directed, monitored, and measured. It plays an important role in detecting and preventing fraud and protecting the organization's resources, both physical (e.g., machinery and property) and intangible (e.g., reputation or intellectual property such as trademarks).

At the organizational level, internal control objectives relate to the reliability of financial reporting, timely feedback on the achievement of operational or strategic goals, and compliance with laws and regulations. At the specific transaction level, internal control refers to the actions taken to achieve a specific objective. Internal control procedures reduce process variation, leading to more predictable outcomes.

РЕЗЮМЕ

Аудит это предпринимательская деятельность по независимой проверке бухгалтерского учета и финансовой отчетности организации и индивидуальных предпринимателей.

Экономическая сущность аудита объясняется возросшей потребностью пользователей финансовой отчетности в экспертной оценке ее достоверности, так как показатели финансовой отчетности используются для финансовой отчетности. Мнение аудитора о достоверности финансовой отчетности способствует большему доверию к этой отчетности со стороны заинтересованных лиц.

В широком смысле и в соответствии с обычаями делового оборота, а также деловой лексики, аудит и как синонимаудиторская проверка — процедура независимой проверки и оценки отчетности, данных учета и деятельности организации, а также системы, процесса, проекта или продукта. Чаще всего термин употребляется применительно к проверке бухгалтерской отчетности организаций с целью выражения мнения о ее достоверности.

В деловой практике употребляются понятия «операционный аудит», «технический (промышленный) аудит», «экологический аудит», «аудит качества» и прочие разновидности аудита, однако эти понятия и процессы не имеют легального (указанного в законе) определения. Отдельные виды аудита близки по значению к сертификации. Следует отличать эти виды контрольной, ревизионной и инспекционной деятельности от собственно аудита финансовой отчетности.

**Zeynalova Lalə Vidadi qızının “Audit xidməti sahibkarlığın növü kimi”
mövzusunda dissertasiya işinin**

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrdə biznes fəaliyyətinin idarə olunması həm xarici və həm də daxili amillərlə şərtlənən çoxsaylı problemlərin kompleks həllini tələb edir. Əsas xarici amillərə makroiqtisadi vəziyyətin dinamikliyini, beynəlxalq maliyyə-iqtisadi sferada baş verən proseslərin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin artmasını, daxili bazarda rəqabətin güclənməsini, habelə biznesin idarə olunmasının hüquqi sahəsindəki qeyri-müəyyənliyi aid etmək lazımdır. Biznesmenlər üçün qeyri müəyyənliyin daxili amillərindən biri biznesin həm mövcud vəziyyəti və həm də perspektiv inkişafı haqqında tam həcmdə informasiyanın olmamasıdır. Belə bir vəziyyətdə biznesin idarə olunmasına yeni yanaşmanın formalaşmasını tələb edir. Menecmentin informasiya təminatı sistemində tələbat artır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində informasiya rəhbərliyi təkcə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək üçün deyil və eləcə də yaxın gələcəkdə xarici və daxili mühitdə baş verəcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq üçün lazımdır.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin həm mövcud və həm də perspektiv problemlərini həll etməyə imkan verən kompleks metodologiya və ona əsaslanan alətin olması vacibdir. Belə adət kimi auditin nailiyyətlərindən istifadə təklif olunur.

Audit idarəetmənin əsas funksiyalarının: planlaşdırma, nəzarət və təhlilin dəstəklənməsi üçün, həmçinin idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün metodiki və alət bazası rolunu oynayır.

Tədqiqatın obyektini. Audit fəaliyyətini həyata keçirən sahibkarlıq strukturları tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Biznesin təşkilində və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində tətbiq olunan audit uçot və hesabatları, mexanizmləri tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas meyarı kimi audit xidmətinin təşkili və yekun hesabatların rəsmiyyətə salınması, təsis sənədlərinin və nizamnamə kapitalının formalaşmasının auditi, əsas vəsaitlərin uçotunun və saxlanması auditini və müasir biznes idarəçiliyində tətbiq edilən audit mexanizmlərin və üsullarının tədqiqindən ibarətdir. Tədqiqatın vəzifələri kimi auditin tətbiqinin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan audit sisteminin öyrənilməsi, və bank sistemində auditin təşkili üzrə idarəetmə alətlərinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını AKİL çərçivəsində korporativ idarəetmə ilə əlaqədar qanunvericilik bazasının müddəaları, Azərbaycanda auditin təşkili ilə əlaqədar real faktlara və layihə çərçivəsində müştəri şirkətlərlə iş təcrübəsinə əsaslanan nümunəvi tədqiqat materialları təşkil edir. Dissertasiyanın yazılması prosesində sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, məntiqi araşdırma və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Azərbaycan Respublikasının Banklar haqqında qanunu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, Azərbaycan Respublikasının Korporativ İdarəetmə Məcəlləsi, Beynəlxalq Korporativ İdarəetmə standartları mövzuya aid monografiya və əsərlər, internet səhifələri, beynəlxalq səviyyədə tanınan ekspert və müəlliflərin fikirlərinin yer aldığı ayrı-ayrı ədəbiyyatlar, məqalələr tədqiqatın informasiya bazasını təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti.

Tədqiqat işində təklif olunan tədbirlər audit sisteminin təşkili, fəaliyyət risklərinin azaldılması və düzgün monitorinqi üçün böyük imkanlar yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi kimi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Müasir biznesdə auditin tətbiqinin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Azərbaycanda auditin xidmətinin formalaşması və inkişafının konseptual əsasları izah edilmişdir;
- Auditin xidmətinin təşkili və yekun hesabatların rəsmiyyətə salınması yolları göstərilmişdir;
- Audit sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində reyting göstəriciləri təhlil edilmişdir;
- Bank sistemində auditin təşkili üzrə idarəetmə alətlərinin qiymətləndirilmişdir;
- Audit sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu: Dissertasiya işi Giriş, 3 Fəsil, Nəticə və Ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Sonda aşağıdakı nəticə və təkliflər verilmişdir:

Müasir dövrdə idarəetmə sistemində nəzarət elə bir sahədir ki, ondan geniş istifadə edilməsi əsasında ölkə iqtisadiyyatının hansı sahəsindən asılı olmayaraq, istər müəyyən müəssisə və şirkətin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə aid olsun, istərsə də dövlət quruluşu və iqtisadiyyatı ilə əlaqədar məsələlər olsun, ondan istifadə olunması ilə mövcud fakt və dəqiq vəziyyət araşdırıla və öyrənilə bilər, fəaliyyətin daha da inkişafı, təkmilləşməsinə dair düzgün, real qərarlar qəbul edilməsinə əsas verir.

Müasir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında audit nəzarətinin xüsusi əhəmiyyəti və rolu qeyd olunmalıdır. Hazırda bütün dünya ölkələrində audit xidməti geniş şəkildə inkişaf etmiş və iqtisadiyyatın bütün sahələrində özünün nəzarətedici mövqeyini əsaslı şəkildə möhkəmləndirmişdir. Qərbi ölkələrində auditin 150-ildən artıq inkişaf tarixi vardır.

Ümumiyyətlə, dünya ölkələrində audit fəaliyyətinin əsaslı inkişafı audit üzrə transmilli şirkət və firmaların yaradılmasına, onların fillallarının təşkilinə imkan vermişdir. Firmaların auditor xidmətləri çox yüksək səviyyədə qiymətləndirilir. Bunun nəticəsidir ki, 1988-ci ildə dünya ölkələrində olan auditor firmalarının gəliri 6,5 milyon ABŞ dolları həcmində olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasib-auditorlar Böyük Britaniyada XIX əsrin ortalarında fəaliyyətə başlamışdır. 1862-ci ildə İngiltərədə, 1867-ci ildə Fransada və 1937-ci ildə ABŞ-da auditin labüdlüyü haqqında qanun qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsi nəzarət sisteminin daha da genişlənməsi və onun bütün imkanlarından tam istifadə edilməsini qarşıya qoyur. Respublikamızda ixtisaslaşdırılmış müstəqil nəzarət funksiyasını yerinə yetirən audit xidmətindən daha geniş və səmərəli istifadə olunmalıdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, audit üzrə Beynəlxalq Standartların müəyyən etdiyi qaydalara görə bütün dünya ölkələrində hər bir müəssisə və şirkətin illik mühasibat uçotu və hesabatı audit yoxlamasından keçdikdən, ona audit rəyi verildikdən sonra həmin hesabat ölkənin maliyyə vergi orqanları və kənar şəxsləri tərəfindən hesabat hüququnda qəbul olunur. Audit yoxlamasından keçməyən mühasibat hesabatı qanuni hesabat kimi qəbul oluna bilməz.

Auditor müəssisə təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətini yoxlamaq və onun göstəricilərinin etibarlı olduğunu müəyyən etməklə yanaşı, xərclərin düzgün sərf olunması, mənfəətin artırılması və təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün konkret tədbirlər planı tərtib edir. Audit müəyyən mənada sahibkarlıq fəaliyyətinin ekspertizası adlandırmaq olar. Göstərilən vəzifənin həlli auditorun iqtisadi subyekt ilə bağladığı müqavilə əsasında yerinə yetirilir. Ona görə də auditor yüksək biliyə malik olan mütəxəssis olmaqla yanaşı, səriştəli və müstəqilliyini təmin etmə xarakterinə malik olan şəxs olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsi nəzarət sisteminin daha da genişlənməsi və onun bütün imkanlarından tam istifadə edilməsini qarşıya qoyur. Respublikamızda ixtisaslaşdırılmış müstəqil nəzarət funksiyasını yerinə yetirən audit xidmətindən daha geniş və səmərəli istifadə olunmalıdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, audit üzrə Beynəlxalq Standartların müəyyən etdiyi qaydalara görə bütün dünya ölkələrində hər bir müəssisə və şirkətin illik mühasibat uçotu və hesabatı audit yoxlamasından keçdikdən, ona audit rəyi

verildikdən sonra həmin hesabat ölkənin maliyyə vergi orqanları və kənar şəxsləri tərəfindən hesabat hüququnda qəbul olunur. Audit yoxlamasından keçməyən mühasibat hesabatı qanuni hesabat kimi qəbul oluna bilməz.

Auditor müəssisə təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətini yoxlamaq və onun göstəricilərinin etibarlı olduğunu müəyyən etməklə yanaşı, xərclərin düzgün sərf olunması, mənəfətin artırılması və təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün konkret tədbirlər planı tərtib edir. Audit müəyyən mənada sahibkarlıq fəaliyyətinin ekspertizası adlandırmaq olar. Göstərilən vəzifənin həlli auditorun iqtisadi subyekt ilə bağladığı müqavilə əsasında yerinə yetirilir. Ona görə də auditor yüksək biliyə malik olan mütəxəssis olmaqla yanaşı, səriştəli və müstəqilliyini təmin etmə xarakterinə malik olan şəxs olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin təşkili və onun həyata keçirilməsi respublikanın 16 sentyabr 1994-cü il tarixli «Auditor xidməti haqqında» Qanunun qəbul olunması ilə başlanmışdır. Həmin Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası yaradılmışdır. Auditorlar Palatası respublikada auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini və inkişafını təşkil edən, mülkiyyətçilərin əmlak hüquqlarını, dövlətin və təsərrüfat sistemlərinin, auditorların mənafelərini müdafiə edən, sərbəst auditorların və auditorlar təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edən müstəqil maliyyə orqanıdır.

Azərbaycanda audit fəaliyyəti ilə bağlı hazırkı vəziyyət qeyri-adekvatdır və mühüm dəyişikliklər tələb edir. Adekvat qanunvericilik strukturunun qəbul edilməsi Azərbaycanda audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə dair əsas addımdır. Azərbaycanda düzgün audit sisteminin qurulması ilə bağlı problemlər sadəcə daha mükəmməl qaydalarının qəbul edilməsi ilə həll edilə bilməz. Buna səbəb Azərbaycanda qaydaların tətbiqinə müvafiq orqanların adekvat nəzarətinin, o cümlədən şirkətlər tərəfindən qabaqcıl təcrübələrin tətbiqinin kifayət qədər güclü olmamasıdır.

Qeyd edək ki, ölkədə fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərində daxili nəzarət sistemi müasir prinsiplər əsasında qurulsa da mövcud prinsiplər idarəetmənin subyektləri arasında keyfiyyətə yeni qarşılıqlı münasibətlərə əsaslanmır və ölkədə korporativ idarəetmə sahəsində mövcud qanuvericiliyin səviyyəsi beynəlxalq standartlara cavab vermir. Fikrimizcə bu sahədə səviyyəsinin aşağı olmasının əsas səbəblərindən biri də bu sahədə ixtisaslı mütəxəssislərin olmaması və müəssisə rəhbərlərinin audit fəaliyyətinə investisiyanın cəlb edilməsi əhəmiyyətini başa düşməməsidir.

Son illərdə səhmdar cəmiyyətlərini ölkənin iqtisadi inkişafında rolunun artması bu sahədə yaranan problemlərin həllini tələb edir ki, bu problemlərdən biri də audit fəaliyyətinin səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan audit fəaliyyətinin mahiyyətinin öyrənilməsi, sənayedəki səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə sahəsində mövcud problemlərinin aşkar edilməsi və bu problemlərin həlli yollarının müəyyən edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Audit müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan subyektlər arasındakı təşkilati-iqtisadi, hüquqi və idarəetmə münasibətləri sistemi əks etdirir. Belə münasibətlər sisteminin inkişafı müəssisənin sahibləri və onun fəaliyyətinin maraqlı tərəflərin mənafələrinin nəzərə alınması səviyyəsindən asılı olur.

Hazırda kapitalın cəlb edilməsi və kredit resurslarından fəal istifadə olunması, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkət və təşkilatların çox aktual mövzudur. Kapitala olan yüksək tələbatı nəzərə alaraq, şirkətlər öz investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi üçün bir çox tələbləri ödəməlidirlər. Onlar vergi və nizamlanan orqanları ilə qarşılıqlı qüsursuz tarixə , səhmdarların şəffaf tərkibinə, vaxtında və düzgün hesabatlarla və əlbəttə, yaxşı təşkil edilmiş keyfiyyətli korporativ idarəetməyə malik olmalıdırlar. Məhz bu meyarlar şirkətlərə, kreditlər, investorlar, eləcə də birbaşa investisiyalar cəlb edilməsinə kömək edəcək, bu da öz növbəsində kapital bazarına çıxmaq imkanı verəcək. Əvvəllər investorlar şirkətlərin rəqabətqabiliyyətliyini, maliyyə vəziyyətini daha çox diqqət mərkəzində saxlayırdılarsa, hazırda korporativ idarəetmə indeksi daha aktual məsələyə

çevrilmişdir və ona görə də investisiya cəlb etməyə çalışan şirkətlər ilk öncə korporativ idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirməyə çalışmalıdırlar.

Qeyd edək ki, son illər dünya iqtisadiyyatında audit fəaliyyətinin əhəmiyyəti davamlı olaraq artır. Xüsusilə, inkişaf etmiş qərb ölkələrində baş vermiş irimiqyaslı böhran şirkətləri bu sahəyə diqqət ayırmağa sövq etmişdir. Əvvəllər investorlar şirkətlərin rəqabətqabiliyyətliyini, maliyyə vəziyyətini daha çox diqqət mərkəzində saxlayırdılarsa, hazırda korporativ idarəetmə sisteminə uyğun auditin təşkili indeksi daha aktual məsələyə çevrilmişdir və ona görə də investisiya cəlb etməyə çalışan şirkətlər ilk öncə korporativ idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirməyə çalışmalıdırlar. Dünya iqtisadiyyatına sürətlə inteqrasiya edən ölkələrdə yerli şirkətlərin beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətliyini artırmaq, idxalatçı ölkədən ixracatçı ölkəyə çevrilmək, ölkənin investisiya cəlbediciliyini artırmaq istiqamətində aparılan dövlət siyasətini daha səmərəli təşkil etmək məqsədilə böyük institutlar yaradılır.

Şirkətin rəhbərliyi (məsələn, müşahidə şurası) işçilər və menecment üçün audit fəaliyyətinin vacibliyini vurğulamalıdırlar. Azərbaycanda audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər:

- ✓ Yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmalıdır;
- ✓ Dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları öz audit fəaliyyətlərini bu sahə üzrə qüvvədə olan hüquqi aktlara uyğun qurulmasının təmin edilməsi üçün daha çox səy göstərməlidirlər;
- ✓ Bank və qeyri-bank sektorundakı açıq səhmdar cəmiyyətləri audit fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasını öz fəaliyyətində prioritet elan etməlidirlər;
- ✓ Səlahiyyətlər şirkətdaxili qayda, prosedur və digər sənədlərlə dəqiq müəyyən edilməli və işçilərin həmin sənədlərlə yazılı qaydada tanış olması təmin edilməlidir;

- ✓ Stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilməlidir;
- ✓ Yeni texnologiyaya uyğunlaşmanı həyata keçirmək üçün müvafiq proqram təminatlarından istifadə olunmalı, şirkətin yeni texnologiya avadanlıqları ilə təchiz olunması təmin edilməli, bu sahə üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir;
- ✓ beynəlxalq əməkdaşlıq inkişaf etdirməlidir.

Hazırda Azərbaycanın maliyyə bazarının ildən-ilə inkişaf etdiyini, qlobal dünya iqtisadiyyatına uğurlu inteqrasiyasını nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan bank sistemi digər iqtisadi institutlardan fərqli olaraq göstərilən sahədə, o cümlədən audit fəaliyyətinin tətbiqində və daxili nəzarət sisteminin təkmilləşməsində daha proqresivdir. Göstərilən tələblərin yerinə yetirilməsi istiqamətində Mərkəz Bank tərəfindən hazırlanmış və tətbiq olunan normativ sənədləri təqdirəlayiq hesab etmək olar. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə sığorta şirkətləri də qabaqcıl təcrübələrin tətbiq olunması, ciddi instisuonal dəyişikliklərin aparılması, o cümlədən mükəmməl korporativ idarəetmə sisteminin yaradılması üçün bütün mövcud resurslardan səmərəli istifadə edəcəkdir.